VI. Jahrgang. November—Dezember. No. 6

Zeitschrift für HEBRÆISCHE BIBLIOGRAPHIE

Unter Mitwirkung namhafter Gelehrter
herausgegeben von
Dr. A. Freimann
und
Dr. H. Brody.

Redaktion: Dr. A. Freimann Frankfurt a. M. Obermainstrasse 4.
Verlag und Expedition: J. Kauffmann Frankfurt am Main Börnestrasse 41. Telephon 2846.

Jährlich erscheinen 6 Nummern.
Abonnement 6 Mk. jährlich.
Literarische Anzeigen werden zum Preise von 25 Pfg. die gespaltene Petitzeile angenommen.

Frankfurt a. M. | Die hier angezeigten Werke können sowohl durch den Verlag dieser Zeitschrift wie durch alle anderen Buchhandlungen bezogen werden. | 1902.

I. ABTEILUNG.

Einzelschriften.

a) Hebraica.

[BIBEL]. Biblia hebraica ad optimas editiones imprimis Everardi van der Hooght accurate recensa et expressa. Curavit argumentique notationem et indices nec non clavem masorethicam addidit C. G. G. *Theile.* Ed. ster. IX. Leipzig, B. Tauchnitz, 1902. XIX, 1236 S. 8°. M. 7.—

— — — nach genauem massoret. Text herausg. von M. *Scholtz* (Diamantausg.) Berlin, M. Poppelauer. 1901. 605 S. M. 1,50.

— Die heilige *Schrift*. Der Urtext. Die deutsche Uebersetzung mit Zugrundelegung des Philippson'schen Bibelwerkes, rev. von *Philippson*, *Landau*, u. *Kaempf*. 2 Bände (Neue Ausgabe.) Berlin, Dümmlers Verlag, 1901. VI S. u. 484 Doppels., 545 Doppels. u. p. 546—51. 8°. M. 4.—

[BIBEL] חמשה חומשי תורה, Pentateuch mit Targum Onkelos und Raschi Commentar nebst תורה תמימה Sammlung der Erklärungen von Pentateuchstellen aus den Talmuden, dem Sifra u. Sifri, der Tosefta u. Mechilta, den Abot di Rabbi Natan u. Masechet Ketanot u. s. w. nebst einem ausführlichen Commentar von B. M. *Epstein*. T. 1—5. Wilna, Wittwe u. Gebr. Romm, 1902. I: 474 S. II: 560 u. 86 S. III: 643 u. 107 S. IV: 449, 29 S. V: 556, 63 u. 123 S.

— תהלים, Die Psalmen mit Commentar ברכת יעקב von Jakob *Heilpern*. Lemberg, Verlag des Verf.'s Rab. in Sokolowka, 1899. 114 S. 8⁰.

GOLDMANN, J., גמרא למתחילים, Lehrbuch zum Studium des Talmud für Anfänger. Wilna, Druck J. L. Maz, 1902. 8 u. 176 S. 8⁰. M. 2.

HERSCHBERG, A. S., משפט הישוב החדש, Urteile über die neuen Kolonieen in Palästina. Wilna, Druck v. J. Piroznikow, 1901. 184 S. 8⁰. M. 2,50.

J., J. D., הציוניות, Der Zionismus vom religiösen Standpunkt. Wilna, Verlag des Vereins Schaare Zion, 1901. 32 S. 8⁰. M. 0,60.

REGGIO, J. S., כתוב ישר, Scriptum probitatis quo libro continentur Isaach Samuelis Reggio epistulae ad Samuelem David Luzzatto missae. Vict. *Castiglioni* Tergestinus edidit commentariisque acexit (!). Tergeste MCMII. Cracoviae, in aedibus Josephi Fischeri, [1902]. IV, 49 S. M. 1.—

SCHULMANN, K., הריסות ביתר, Geschichte des Bar-Kochba und der Zerstörung der Festung Bethar durch die Römer. Historischer Roman nach dem Deutschen [in S. Maier's Musenalmanach 1840] hebr. bearbeitet. Wilna, 1899. 156 S. 8⁰. M. 0,75. [2. Verbesserte Auflage mit Bildnis des Verfassers.]

SYRKIN, G., חזיונות לילה, Traumgebilde. Phantastische Scenen aus der biblischen Geschichte. Berlin, Selbstverlag des Verf. (in Minsk), 1903. (8), 98, (2) S. 8⁰. M. 2.—

VREDENBURG, J., יוסף לקח Pentateuch etc. Amsterdam, J. L. Joachimsthal. Th. IV במדבר (Mai 1902). I, 191 u. 88 Bll. 8⁰. [cf. ZfHB. IV S. 104 u. VI S. 68.]

---

b) Judaica.

ABBOT, L., The life and literature of the ancient Hebrews. London, Clarke, 1901. 408 S. 8⁰. 6 s.

BACH, L., Der Glaube nach der Anschauung des A. T.'s. Eine

Untersuchung über die Bedeutung von האמין im alttest. Sprachgebrauch. (Diss. Greifswald.) Gütersloh, Bertelsmann, 1900. 96 S.

[Bildet einen Teil von Heft 6 des IV. Jahrg. der „Beitr. z. Förd. christl. Theologie".]

BAECK, L., Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums. 2. verm. Auflage. Breslau, W. Koebner, 1902. 31 S. 8°. M. 0,60.

[Aus: „Monatsschrift f. Gesch. u. Wissenschaft des Judenthums".]

BARTH, J., Babel und israelitisches Religionswesen. Berlin, Mayer u. Müller, 1902. 36 S. 8°. M. 0,80.

BARTHOLOMEW, J. G., Topogr. and physical map of Palestine. Ed. by George Adam *Smith*. With an index. Edinburg, Clark, 1901. 5 s.

BALTZER, J. P., Uebungsbuch zu der hebräischen Schulgrammatik für Gymnasien. 3. Aufl. Mit Wörterverzeichniss in grammat. Ordnung. Stuttgart, Metzler, 1902. VIII, 149 S. 8°. M. 2,25.

BATTEN, L. W., The Old Testament from the modern point of view. New York, Gorham, 1901. 340 S. 8°.

BATTERBURG, H. C., Handbook to the Pentateuch: creation to deliverance from Egypt. Genesis 1 to Exodus XII, with slight omissions. For teachers and students. London, Rivingtons, 1901. 306 S. 2 s. 6 d.

BAUDISSIN, W. W., Einleitung in die Bücher des Alten Testaments. Leipzig, Hirzel, 1901. XVIII, 824 S. 8°. M. 14.—

BEER, B., Abrahams Liv efter de jodiske Sagns Skildring. Med Forord af D. *Simonsen*. Kjobenhavn, Akademisk Boghandel, 1901. XIV, 125 S. Kr. 2.

BEERMANN, M., Die Stimme Jakobs. Volksthümliche Aufsätze über Israels Weltanschauung. 3 Teile. Mainz, Wirth'sche Hofbuchdruckerei, 1901. 129, 123 u. 88 S. 8°. M. 1,50.

BELKIND, J., Kiriath-Sefer oder Eine Nationalschule für Palästina. Ein Project zur kulturellen u. wirthschaftlichen Hebung der Juden in Palaestina. Wien, Jüd. Buch u. Kunstverlag in Brünn, 1902. 43 S. 8°. M. 0,25.

BERTHOLET, A., Die Bücher Esra u. Nehemia erklärt (= Kurzer Hand-Komment. zum A. T. herausg. von K. Marti. Lfr. 17.) Tübingen, Mohr, 1902. XX, 102 S. M. 1,50.

BESKOW, N., Det Helgia landet. Minnen och intryck fran en resa under aren 1898—99. 2. uppl. Stockholm, Huldberg, 1901. 314 S. 8°. Kr. 2,25.

BOLTON, G., Animals of the Bible. London, Newnes, 1901. 108 S.

BOYD, J., The self-pronouncing Bible dictionary. Holman ed. Philadelphia, Holman & Co., 1901. 339 S.

BROOKE, H., Studies in Leviticus. London, Marshall, 1901. 119 S. 2 s. 6 d.

BROWN, F., Driver S. R. and Briggs C. A., Hebrew and English lexicon of the Old Testament. With an appendix containing the biblical Aramaic, based on the lexicon of W. *Gesenius* as transl. by Edw. *Robinson*. Pt. 7. Boston, Houghton, Mifflin an Co., 1901.

CASEY, A., Bijbel en bijbelverklaarder. Naar het Eng. voor Nederl. bew. door H. *Ermann*. Leiden, Théonville, 1901. VIII, 182 S. Fl. 0,50.

CHUMACEIRO, J. H. M., Verdediging is geen aanval. Briefwisseling tusschen een hervormden Predikant en een joodschen Rabbyn over Jezus als den Messias. Rotterdam, Gebrs. Haagens, 1902. II u. 152 S. 8°.

[Der Verfasser, Rabbiner in Curacao (Holl. West-Indien), publiciert seinen Briefwechsel mit einem protestantischen Geistlichen über die Messianität J. nach dem alten und neuen Testament. Von Quellen werden beinahe nur diese angeführt. Neuere Litteratur vermisst man fast ganz. — *S. S.*]

COOKE, A. W., Palestine in geography and in history. Topographical index. 2. London, Kelly, 1901. 266 S. 8°. 2 s. 6 d.

DAY, E., Social life of the Hebrews. (= Semitic Series nr. 3.) London, Nimmo, 1901. VIII, 255 S. 5 s.

DELITZSCH, FR. Babel u. Bibel. Ein Vortrag. Leipzig, J. C. Hinrichs Verl., 1902. 52 S. 8°. m. 50 Abbild. M. 1.—

DODDS, S., Progressive studies in the Bible. Pittsburg, Erskine Press, 1901. XI, 352 S. 8°.

DORNSTETTER, P., Abraham. Studien über die Anfänge des hebr. Volkes (= Bibl. Studien herausg. v. O. Bardenhewer, VII. Bd. 1—3 Heft.) Freiburg, Herder, 1902. XI, 279 S. 8°. M. 6.—

DRUMMOND, H., Evolution of Bible study and temptation: psychological study. London, Walker, 1901. 52 S. 8°. 2 s.

DUFF, A., A Hebrew grammar, or, an outline of the natural systeme of the language for students and ministers. London, Black, 1901. XVI, 80 S.

DUHM, B., Das Buch Jesaja übersetzt u. erklärt. 2. verbess. Aufl. (= Handkommentar z. A. T. herausg. v. W. Nowack. III. Abt. Die prophetischen Bücher. 1. Bd.) Göttingen, Vandenhoek u. Ruprecht, 1902. XXII, 446 S. 8°. M. 8.—

DUMAS, R., Pourquoi les Hébreux n'ont-ils pas eu de mythologie? (Thèse.) Marseille, Barlatier, 1901. 129 S.

ETOC, G., Les plantes dans la Bible. Le Mans, impr. de l'inst. de bibliographie, 1900. 4. S.
[Extr. du „Bull. de l'Acad. internat. de géographie botanique".]

ENGLAENDER, M., Die auffallend häufigen Krankheitserscheinungen der jüd. Rasse. Wien, J. L. Pollak, 1902. 46 S. 8°. M. 0,60.

FRIEDMANN, D. A., Maxims and proverbs of Bible and Talmud; quintessence of Jewish morals and ethics, for home and shool. Philadelphia, Philad. Hebrew Free School, [1901.] 68 S. 25 c.

GAUTIER, L., Autour de la Mer Morte. Genève, Eggimann & Co., 1901. 139 S.

GELBHAUS, S., Nehemias u. seine socialpolitischen Bestrebungen. (Zur Gesch. u. Litteratur des jüd. Staatswesens). Wien, R. Löwit, 1902. 51 S. 8°. M. 1,80.

GESENIUS, W., Hebräische Grammatik. Völlig umgearb. v. E. *Kautzsch*. 27. vielfach verb. u. vermehrte Aufl. Facs. des Siloah Inschrift beigefügt v. J. *Euting*, Schrifttafel v. M. Lidzbarski. Nebst Paradigmen u. Register. Leipzig, F. C. W. Vogel, 1902. XII, 592 S. m. 1 Bl. Erklärungen. 8°. M. 6.—

GIEBE, A., Beobachtungen über das hebr. Adjectiv in den Psalmen in etymolog. u. syntakt. Hinsicht. 2. Teil. (= Wiss. Beilage z. Jhsb. d. Domgymn. Naumburg a. d. S.) 1901. 38 S.

GIESEBRECHT, FR., Die alttestamentliche Schätzung des Gottesnamens u. ihre religionsgeschichtliche Grundlage. Königsberg, Beyer, 1901. VI, 144 S. 8°. M. 4.—

GIGOT, F. E. C., Biblical lectures: ten popular essays on the general aspects of the Sacred Scriptures. London 1901. 385 S. 6 s.

GINDRAUX, J., Les espérances messianiques d'Israël. Premiers âges. T. 1. Lausannes, Bridel, 1899. Fr. 2,50.

GLANVILLE, J. U., Acrostic poems of the Old Testament. London, Skeffington, 1901. 2 s.

GODET, F., Etudes bibliques. 1re série: Ancient Testament. 5e ed. Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1900. 355 S. 8°. Fr. 3,50.

GOLDBERGER, PH., Die Allegorie in ihrer exegetischen Anwendung bei Moses Maimonides. 1. u. 2. Tl. Breslau, M. W. Kaufmann in Leipzig, 1901. XX, 121 S. 8°. M. 2,50.

GRAAF, H. T. de, De joodsche Wetgeleerden in Tiberias van 70—400 n. C. Groningen, H. L. van der Klei, 1902. XV u. 175 S. 8°.
[Diese Groninger theologische Dissertation behandelt, nach einer

Einleitung in 5 Capiteln: Die Stadt Tiberias, die ersten Schriftgelehrten in T.; die Zeit der Schriftgelehrtenschule, die spätere Zeit, die innere Einrichtung der Schule. Am Schlusse Noten und Register. Das Werk ist grösstenteils nach Weiss, Bacher und Frankel bearbeitet. Erwähnt sei noch, dass in dem Vorworte der mündlichen Belehrung des Herrn Oberrabbiner A. van Loen (Groningen) dankend gedacht wird. — *S. S.*]

GREEN, S. G., Handbook to Old Testament Hebrew. Containing an element. grammar, reading lessons, notes, copious exercises. London, Rel. Tract. Soc., 1901. 332 S. 10 s. 6 d.

GRIFFIN, S. A., Handbook of Old Testament Hebrew; containing an elementary grammar of the language, with reading lessons, notes on many Scripture passages and copious exercises. New York and Chicago, Revell, 1901. 315 S.

GRIMM, K. J., Euphemistic liturgical appendixes in the Old Testament. Leipzig, Hinrichs, 1901. VIII, 96 S. 8°. M. 6,50.

GRUNWALD, M., Zur jüdischen Namenkunde. 1. Die Gottesnamen in den Eigennamen des A. T. Kirchhain N.-L., Verl. M. Poppelauer Berlin, 1901. 32 S. M. 0,80.

[Aus: „Mitt. d. Gesellsch. für jüd. Volkskunde".]

— — Aus dem Hamburger Staatsarchiv. Beiträge zur Geschichte der Juden in Prag, Wien u. Hamburg. Berlin, M. Poppelauer, 1902. 25 S. 8°. M. 0,50.

GUEDEMANN, M., Das Judenthum in seinen Grundzügen u. nach seinen gesch. Grundlagen dargestellt. 2. Aufl. Wien, R. Löwit, 1902. IV, 107 S. 8°. M. 3.—

GUNKEL, HERRM., Die Sagen d. Genesis. [Aus: „Handkomm. z. A. T." 1. Abth. 1. Bd.] Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1901. 71 S. M. 1,40.

— — Legends of Genesis. Transl. by W. H. *Carruth.* Chicago, Open Court Publ. Co., 1901. IV, 164 S.

HAGUE, G., Some practical studies in the history and biography of the Old Testament. (Genesis to Deuteronomy.) New York and Chicago, Revell, 1901. 546 S.

HALÉVY, J., Recherches bibliques. L'histoire des origines, d'après la Genèse. Texte, traduction et commentaire. T. 2. Paris Leroux, 1901. 153 S.

HEILIGSTEDT, A., Präparationen zu den Psalmen mit den nötigen, die Uebersetzung u. das Verständnis des Textes erleichternden Anm. 6. verb. Aufl. herausg. v. O. *Unbekannt.* Leipzig, F. Hirt u. Sohn, 1902. IV, 177 S. 8°. M. 2,40.

HERNER, SVEN, Ist der zweite Decalog älter als das Bundesbuch? Lund, Möller, 1901. 34 S. Kr. 0,70.

HILLESUM, J. M., Vereenigingen by de Portugeesche en Spaansche Joden te Amsterdam in de 17de en 18de Eeeuw. Amsterdam 8°. (Juni 1902.)

[S. A. aus dem Jahrbuche „Amstelodamum“ S. 167—183. Herr Hillesum, Conservator der Bibliotheca Rosenthaliana, giebt uns hier eine Liste von 100 jüdischen Vereinen der Portugiesischen Gemeinde vor dem Jahre 1800. Es wäre hinzuzufügen die „Jeschiba“ Chesed le Abraham, die zusammen mit Ohel Jaäcob (no. 72 der Liste) von Chacham Salomon Salem in der Vorrede seines לב שלם, Amsterdam 1773 fol., erwähnt wird. Auch „Abi Jetomiem“ (n. 1 der Liste) wird hier בישיבה המפוארה ונקראה בשם אבי יתומים genannt. — Die Liste ist ein interessanter Beitrag zur Geschichte der Portugiesischen Juden in Amsterdam, ein Gebiet, dass Herr Hillesum schon öfters durch Beiträge bereichert hat. — *S. S.*]

HOFFMANN, A., Rationalistisch-theologischer Tractat. 1. Abschn.: Die Prophetie. Strassburg, J. H. E. Heitz, 1902. 42 S. 8°. M. 0,80.

HOLZHEY, C., Die Bücher Esra u. Nehemia. Untersuchung ihres lit. u. gesch. Charakters. (= Studien zur alttestam. Einleitung u. Geschichte, 2. Heft.) München, J. J. Leutner, 1902. 68 S. M. 1,80.

HOLZINGER, H. Das Buch Josua erklärt. (= Kurzer Handkomm. z. A. T. herausg. v. K. Marti. 16. Lfr.) Tübingen, Mohr, 1901. XXII, 103 S. M. 2,50.

HORTON, R. F., Women of the Old Testament; studies in womanhood. New issne. (Popular biblical libr.) New York, Whittaker, 1901. 303 S.

JELSKI, Das Wesen des Judenthums. [Berlin], M. Poppelauer, 1902. 43 S. 8°. M. 0.50.

[Sep. Abd. aus „Allg. Zeitung d. Judenthums.“ 1902.]

JOSEPH, D., Stiftshütte, Tempel u. Synagogenbauten aus alter Zeit. Berlin, S. Calvary u. Co., 1902. 39 S. u. 44 Abbildungen. 4°. M. 2,50.

[Aus „Ost u. West“.]

JOSEPH, M., Zur Sittenlehre des Judenthums. Berlin, M. Poppelauer, 1902. 56 S. 8°. M. 0,80.

KAULEN, FR, Der biblische Schöpfungsbericht (Gen. I, 1, bis II, 3.) erklärt. Freiburg, Herder, 1902. III, 93 S. 8°. M. 1. —

KAUTZSCH, E., Die Apokryphen des A. T. in Verbindung mit mehreren Fachgelehrten übers. u. herausg. (= Ausg. F. der Textbibel des Alten u. Neuen Testaments.) Tübingen, Mohr, 1902. IV, 212 S. 8°. M. 2,80.

KAUTZSCH, E., Uebungsbuch zu Gesenius-Kautzsch' hebräischer Grammatik, 5. nach der 26. Aufl. der Grammatik rev. Auflage. Leipzig, Vogel, 1901. VII, 168 S. M. 2,25.

— — Die Poesie u. die poetischen Bücher des Alten Testaments. 6 Vorträge. Tübingen, Mohr, 1902. VII, 109 S. 8°. M. 2.—

KEENER, J. CH., The garden of Eden and the lood. Nashville, Publ. House Method. Episcopal Church, 1901. XVIII, 250 S. (Jll.)

KENNEDY, A. R. S., Genesis ed. by — (Temple Bible). London, Dent, 1901. 1 s.

KENNET, R. H., Short account of the Hebrew tenses. Cambridge, Univ. Press, 1901. VIII, 104 S. 8°.

KIRSCH, R., Der Erstgeborene nach mosaisch-talmud. Recht. 1. Tl. Die Stellung, Rechte u. Pflichten des Erstgeborenen paralell zu der Primogenitur der antiken Völker dargestellt. Frankfurt a. M, J. Kauffmann, 1901. 55 S. 8°. M. 2.—

KITTEL, R., Ueber die Notwendigkeit u. Möglichkeit einer neuen Ausgabe einer hebr. Bibel. Studien u. Erwägungen. Leipzig, A. Deichert Nachf., 1902. 86 S. 8°. M. 2.—

KLAUSNER, M. A., Die Gedichte der Bibel. In deutscher Sprache. Mit Buchschmuck v. Judith Klausner. Berlin, S. Calvary & Co., 1902. V, 408 S. 8°. M. 6.—

KLUGER, H., Der Zion und die Akropolis in Athen. Ein Vortrag. Breslau 1900. 21 S. 8°.

[Zion u. Akropolis sollen die Sinnbilder für den Einfluss des Judentums u. des Hellenismus auf die Erziehung des Menschengeschlechtes sein.]

KOENIG, ED., Bibel u. Babel. Eine kulturgeschichtliche Skizze. Berlin, M. Warneck, 1902. 51 S. 8°. M. 0,80.

— — Neueste Prinzipien einer alttestamentlichen Kritik geprüft. Gr. Lichterfelde-Berlin, E. Runge, 1902. 80 S. 8°. M. 2.—

KRAETZSCHMAR, R., Prophet u. Seher im alten Israel (= Sammlung gemeinverständl. Vorträge u. Schriften aus d. Geschichte der Theologie u. Religionsgeschichte, 23.) Tübingen, Mohr, 1901. 32 S. 8°. M. 0,75.

— — Hebräisches Vokabular. Tübingen, Mohr, 1902. VII, 40 S. 8°. M. 0,80.

KRAUSS, SAMUEL, Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen. Berlin, S. Calvary u. Co., 1902. V u. 309 S. 8°.

[Der gelehrte Verf. hat es unternommen, „die christlichen Quellen des Toldoth Jeschu aufzuzeigen“ (Vorr. S. III) und will gefunden haben, „dass die darin enthaltene Darstellung des Lebens Jesu zwar

gehässig und insoferne also jüdisch ist, dass aber die Thatsachen selbst auf guten und zwar christlichen Quellen beruhen, sodass also, statt mit Bezeichnungen als jüdische Schmähschrift, elendes Machwerk, abscheuliche Torheiten u. dgl. mehr um sich zu werfen, es vielmehr Aufgabe der christlichen Theologie wäre, das Büchlein auf seine Quellen zu prüfen“ (Einleitung S. 2, Z. 5—13). Verf. glaubt, dass es sich hier um ein nahezu anderthalb Jahrtausende altes literarisches Erzeugniss handle (Vorr. S. III). — Die Einleitung (S. 1—23) bespricht die ältesten Spuren und Bezeugungen, die Verbreitung und Geschichte des TJ (ich bediene mich dieser Abkürzung für Toledot Jeschu), von dem 15 Mss., zum Teil allerjüngsten Datums und sehr geringen Wertes, herangezogen worden sind. Der ersten Abteilung des Buches, die Texte enthaltend, geht S. 27—37 die von E. Bischoff herrührende Klassificierung der Texte nach fünf verschiedenen Haupt-Typen voran. Keine der einen vollständigen Text bietenden Handschriften ist älter als das Ende des XV. Jahrh., einige sind Abschriften oder gar Umarbeitungen aus dem XVIII. oder XIX. Jahrh. S. 38—149 Texte, fast durchweg hebräisch, einige Fragmente aramäisch, mit Angabe der Beleg- und Parallelstellen und mit kritischem Apparat in den Fussnoten, nach jedem der 3 ersten Texte die deutsche Uebersetzung, dann Text 4—7 nur hebr., 8. aram. und hebr. (übersetzt), 9. theils hebr. theils aram. mit deutscher Uebersetzung. Die zweite Abth. S. 153—248 enthält Abhandlungen über das Verhältniss des TJ zu den christlichen, jüdischen, mohammedanischen, karäischen Religionsschriften und zur mittelalterlichen polemischen Literatur, über die folkloristischen Motive des TJ und über die drei legendarischen Anhänge dieser Schrift, zuletzt ein die Ergebnisse zusammenfassendes Schlusswort. Es folgen S. 249—301 zahlreiche Anmerkungen, deren Benutzung dadurch sehr erschwert ist, dass sie nicht als Fussnoten unter den Text gesetzt, sondern ans Ende des Buches verwiesen sind. Nur nach langem Suchen gelingt es, zu einer Anmerkung die Textstelle zu finden, zu der sie gehört. Diese das Nachschlagen geradezu verleidende Unbequemlichkeit wird durch die grösseren Typen der Anmerkungen nicht aufgewogen. S. 302—309 Nachträge, Wort- und Sachregister und Berichtigungen. Dem Buche sind wertvolle begleitende Anmerkungen von Bischoff, Goldziher und Strack beigegeben. — Verf. nimmt für das Büchlein TJ ein sehr hohes Alter in Anspruch. Schon auf S. 1 der Einleitung erhöht sich das Alter, das auf Vorr. S. III, Z. 4 v. u. mit nahezu anderthalb Jahrtausenden angegeben wird, unter der Hand in ein ehrwürdiges Alter von mindestens anderthalb Jahrtausenden, S. 246 wird TJ als wahrscheinlich im 5. Jahrh. entstanden bezeichnet. Die vom Verf. versuchte Beweisführung aber scheint mir völlig unzureichend. Dass die Juden von Anfang an den christlichen Berichten über Jesum keinen Glauben geschenkt und von dem Augenblicke an, wo das Christentum sich in bewussten Gegensatz zum Judentum stellte, über den Stifter der christlichen Kirche nur abfällig und höchst unglimpflich sich ausgesprochen haben, bedarf keines Beweises, ist aber zum Ueberflusse aus einigen Aussprüchen im Talmud und Midrasch erwiesen. Von einer Bekanntschaft des Talmud mit TJ kann aber nicht die Rede sein. Auch in den aus Tertullian vom Verf. S. 3 angeführten jüdischgegnerischen Behauptungen über Jesum vermag ich „den ganzen Inhalt“ des Toldoth nicht wiederzuerkennen. Dass Jesus der Sohn des Zimmermanns und der Dirne genannt wird, ist im Munde der damaligen Juden durchaus natürlich, und es braucht nicht erst aus irgend einer

schriftlichen Aufzeichnung geschöpft zu sein. Die damalige Behauptung, dass die Schüler den Leichnam Jesu heimlich entwendet hätten, um nachher zu sagen, er sei auferstanden, ist eine überaus naheliegende Combination, die als historische Quelle ebensowenig angesehen werden kann, wie die von Neueren versuchte Erklärung der Auferstehung Jesu als eines Wiedererwachens aus dem Scheintode. Ueberdies ist, wie der Verf. selbst bemerkt, aus Tertullian nicht einmal so viel mit Sicherheit zu entnehmen, ob die dort berichteten blasphemischen Behauptungen über die Person Jesu von Juden herrührten. Geradezu unbegreiflich ist es, wie Verf. dazu kommt, die Worte Tertullians „eine vorzügliche Zusammenfassung alles dessen, was im Toldoth berichtet wird“ zu nennen. Die Angabe Tertullians vom Gärtner und vom Kraut, angeblich „ein wesentliches Moment im Toldoth“ ist durchaus nicht wesentlich genug, um ex ungue leonem zu erschliessen. Gärtner und Garten bei Tert. erklären sich höchst einfach ohne Zuhilfenahme eines TJ daraus, dass auch Joh. 19, 44 von einem Garten spricht, worin Jesus zu Grabe gelegt worden sei. Dass nun auch von Kraut oder Salat, der in diesem Garten gewachsen sei, bei Tert. die Rede ist, kann doch nicht im Ernst als wesentlich gelten, da die meisten damaligen Gärten Gemüsegärten waren (vgl. z. B. ירק של גננין Jer. Ter. XI, 48a). Ueberdies hat das Kraut, das nach TJ seinen Stamm zum Kreuze Christi hergegeben hat, mit dem Kraut des Gärtners bei Tert. auch nicht das allermindeste zu schaffen. Auf nicht minder schwachen Füssen stehen die weiteren Beweisführungen des Verf. Wenn zur Zeit Constantins des Grossen eine Disputation zwischen Juden und Christen wirklich stattgefunden hat, so ist es zwar durchaus naheliegend, dass diese sich auch auf die Genealogie Jesu bezogen haben wird. Aber daraus lässt sich noch keineswegs der Schluss ziehen, dass „jene Altercatio, Disputatio oder Synode . . sich mit denselben Fragen beschäftigte, die in dem TJ verhandelt werden“. „Die Disputation, Helene und Constantin, Rom und Judaea und endlich die Verfolgung der Juden“, alle diese Elemente zusammen, die in einem Cat. ms. über jene Altercatio vorkommen, sollen nach der Meinung des Verf. gerade das sein, was für das Verständniss des TJ notwendig ist. Selbst nachdem ich das Buch des Verf. gewissenhaft durchgenommen habe, scheinen mir seine Argumente auch nicht im mindesten beweiskräftig. Die angebliche Bezeugung des TJ durch Suidas (S. 4) ist schon von Bischoff in seiner Anmerkung beleuchtet und fast auf Null reduciert worden. Sie ist thatsächlich völlig gleich Null, denn wenn Vf. dazu bemerkt: „Nicht in der Frage über die Geburt Jesu, sondern darin, dass die Erzählung des TJ von dem Verhör Maria's literarisch bezeugt ist, dient uns Suidas zum Beweise“, so möchten wir doch den Verf. fragen, ob die Erzählung von Maria's Verhör über die Vaterschaft Jesu sich nicht einfach als weitere folgerichtige Erfindung an die schon vom Talmud bezeugte Verdächtigung der Geburt anschliesst, ohne dass man für dieses Verhör das TJ als Quelle hinzuzunehmen braucht. Agobard von Lyon im 9. Jahrh. soll, so meint der Verf. S. 5 ff., das Werk TJ selbst oder ein ähnliches gekannt haben. Die daselbst in extenso angeführte Stelle setzt allerdings eine bei den Juden vorhandene Schrift über Jesum voraus, die aber gerade das Wesentliche des TJ, die Verunglimpfung seiner Geburt, nicht enthält, auch sonst mit dem Inhalte unseres TJ fast nichts gemein hat, sondern Jesum als juvenem quendam honorabilem et . . eruditum und nur zuletzt propter plura mendacia accusatum und als magum detestabilem darstellt. Die im 9. Jahrh. unter den

Juden im Umlauf gewesene Schrift über Jesum scheint, worauf schon Grätz, Gesch, V [3] 412 aufmerksam macht, ein apokryphisches aramäisches Evangelium gewesen sei, woraus Schemtob Ibn Schaprut in seinem handschriftlich enthaltenen אבן בחן eine Stelle citiert. Dass Hrabanus Maurus im 9. Jahrh. das TJ gekannt hat (S. 7), ist nicht nur unbewiesen, sondern auch unerweislich. Der S. 13 in extenso mitgeteilte Passus aus Hr. M. beweist aber das gerade Gegenteil. Von einer Schrift ist überhaupt nicht die Rede, sondern nur von lächerlichen Behauptungen über Jesum. Der Name Pandera und die daran geknüpfte Bezichtigung der Maria stammt aus dem Talmud. Der Kohlstengel im Garten (in horto caulibus pleno), worauf Vf. grosses Gewicht zu legen scheint, hat mit dem nach TJ zum Kreuze verwendeten Kohlstengel nichts zu schaffen. Die Erzählung von der Leichenschändung im Munde der Juden des 9. Jahrh. ist eine Erfindung der Gehassten und Verfolgten, die durch ohnmächtige Schmähungen sich hinter dem Rücken des Verfolgers unblutig zu rächen suchten. Selbstverständlich sind derartige Auslassungen gegen das Christentum und die Person seines Stifters von Juden nur unter einander mündlich oder auch mit Tinte und Feder in aller Stille verbrochen worden. Aber ebenso selbstverständlich sind alle diese Blasphemien durch Apostaten, an denen es zu keiner Zeit gefehlt hat, verraten und nicht selten mit verleumderischen Zuthaten aus Eigenem bereichert worden. Die Existenz des TJ ist zuerst im XIII. Jahrh. durch einen Auszug bei Raym. Mart. in Pugio fidei II c. 8 p. 362 (Ed. Lips.) sicher bezeugt. Das Buch ist wohl erst nach den furchtbaren Judenverfolgungen der Kreuzzüge enstanden. Der im Juden aufgespeicherte Ingrimm über den Hass, der Tausende von unschuldigen Opfern hinweggerafft hatte, machte sich in verhältnissmässig harmlosen Schmähungen Luft, harmlos darum, weil an dem Hasse, der in ohnmächtigen Schmähworten sein Müthchen kühlt, noch keiner der Angegriffenen gestorben ist. Schon aus einem zeitgenössischen Berichte über die Verfolgungen des ersten Kreuzzugs (Neubauer und Stern, hebr. Kreuzzugsberichte, Berlin 1902) ersehen wir, wie die Wut der schonungslos Vergewaltigten in Schmähungen gegen Jesum sich ergeht. Niemand wird den jüdischen Frauen von Mainz 1096 es verdenken, wenn sie, die mit eigener Hand ihre Kinder getötet hatten, um sie der gewaltsamen Taufe zu entziehen, von den Kreuzfahrern mit einem Steinhagel beworfen, grausame Thätlichkeiten mit giftigen Worten erwiedern und sterbend ihre Verfolger mit Schmähungen überhäuften, והיו מחרפות את התועים בשם התלוי המחולל והמשוקץ בן זנונים על מי אתם בוטחים על פגר מובאש (Das. S. 9). Wer wollte es den Juden, die mit Schimpfwörtern, wie sceleratissimi, nequissimi, impii, nefarii u. dgl. in allen Sprachen mündlich und schriftlich immer von neuen überschüttet, deren Frömmigkeit, Glaubenstreue und Standhaftigkeit immer wieder als verruchte Halsstarrigkeit, nichtswürdige Verblendung u. dgl. gebrandmarkt wurden, verübeln, dass auch sie ihrerseits kräftige Schmähungen auf ihre Gegner und das, was jenen heilig war, im Geheimen ausschütteten? So erklärt sich die Abfassung einer Schmähschrift wie das TJ, das nicht etwa aus guten christlichen Quellen geflossen, sondern nur ein Ausfluss der in Schmähungen sich ergiessenden Verbitterung über erlittene Verfolgungen und Beschimpfungen ist. Als Quellen des TJ kommen meiner Ansicht nach nur in Betracht 1. vor allem Aussprüche des Talmud sowie des älteren und jüngeren Midrasch, darunter auch solche, die ursprünglich nicht auf Jesum, sondern auf irgend eine andere im biblischen oder rabbi-

nischen Schrifttum übel angeschriebene Person, wie z. B. Haman, Bileam sich beziehen, 2. die kanonischen Evangelien, selbstverständlich im Zerrspiegel tendenziöser Carricatur, 3. folkloristische Motive (s. die trefflichen Ausführungen des Vf. S. 211—226), 4. freie gehässige Erfindungen und Ausschmückungen (vgl. den in den slav. Recensionen des TJ vorkommenden Passus ואוסיף קצת כי לליצנותא שרי בו להרחיב הדיבור, angeführt S. 11, Z. 4 und 5). Der Versuch des Verf., in TJ alte, aber verschüttete Quellen der Lebensgeschichte Jesu wiederaufgraben zu wollen, scheint mir völlig missglückt. Bischoff (in seiner Anm. zu S. 154) und Strack haben Recht, dass sie den Standpunkt des Verf. nicht teilen, wonach „das jüdische Leben Jesu die evangelischen Thatsachen durchaus nicht verzerrt und entstellt, sondern nach bestem Willen und Können dieselben in dem Lichte darstellt, wie sie dem jüdischen . . Beobachter erscheinen“. Nur, meine ich, thut Bischoff dem TJ zu viel Ehre an, wenn er es als bewusste Satyre oder Ironie, als beabsichtigtes Pamphlet gegen den blinden Kirchenglauben hinstellt. Die darin enthaltenen gehässigen Schmähungen gegen die Person Jesu geben uns von dem Wollen und Können der Toldoth-Autoren keine hohe Meinung. Wer hat dem Dr. Bischoff gesagt, dass „noch heute gebildete Leute in Russland“ — wohlgemerkt in parodistischer, sarkastischer und satyrischer Absicht — „ihre Art Toldoth“ schreiben, d. h. doch verfassen? Denn gegen das Abschreiben aus Interesse am Pikanten wird wohl Bischoff, der ein Tholdoth-Ms. sich zu schätzen weiss, nichts einzuwenden haben. Wer aber kann behaupten, dass jemals gelehrte Juden derartige Tholdoth geschrieben haben? Ueber die Verfasser der verschiedenen Recensionen der TJ wissen wir nichts, absolut nichts. Das Buch TJ war nicht verbreitet, der Verfasser war zufrieden, wenn er in aller Stille oder im engsten Kreise seiner Verbitterung über die christlichen Verfolger durch Beschimpfung des Stifters der christlichen Kirche Luft machte. Der nichts weniger als judenfreundliche aber ehrliche Wülfer erklärt (Ther. jud. p. 49), dass Manuscripte des TJ fast unauffindbar seien, obwohl die Rabbinen sonst antichristliche Handschriften ohne Weiteres feilhalten, und dass die meisten Rabbinen ein TJ niemals gesehen und für alles Geld sich nicht die Gelegenheit haben schaffen können, dieses Büchlein zu lesen. Das Toldoth als eine „Volkslektüre“ zu bezeichen, wie Vf. S. 11 es thut, scheint mir völlig aus der Luft gegriffen. Die mittelalterliche polemische Literatur zeigt keine Kenntniss des TJ, wohl aber scheint umgekehrt das TJ in der Anführung und Anwendung christologischer Bibelstellen die mittelalterliche polemische Literatur gekannt und benutzt zu haben. Der Verf. selbst bemerkt S. 211, dass dieses Schweigen über das TJ bei der Wertschätzung dieses Werkes schwer zu seinen Ungunsten ins Gewicht fällt. Ja, so schwer, dass ich die Behauptung wage, das TJ sei nie ernst genommen worden. — Was Verf. S. 153—181 über das Verhältniss des TJ zu den kanonischen Evangelien und neutestamentlichen Apokryphen sagt, ist trotz des grossen Aufwandes an Gelehrsamkeit nicht im mindesten überzeugend, ja es scheint mir völlig unannehmbar. Das jüdische „Leben Jesu“ ist nie und nimmermehr als ein Seitenstück zu den kanonischen Evangelien zu betrachten. — In dem weiteren Abschnitte S. 181—194 über das Verhältniss des TJ zum Talmud und Midrasch versucht der Verf. unter anderem S. 183 ff. zu zeigen, wie die Person der Königin Helena im TJ aus drei Personen, der Königin Salome, der Proselytin Helena von Adiabene und der byzantinischen Kaiserin-Mutter Helena zusammengeflossen ist. Aber

muss denn in dieser Confusion Einsicht und Absicht liegen? Muss in den Unsinn der Unwissenheit durchaus Methode gebracht werden? Das eben ist es, worin wir dem Vf. nicht folgen können, dass er mit aller Gewalt und nicht selten mit Hilfe halsbrecherischer Vermutungen sich müht, aus den wertlosen Angaben des TJ Bedeutsames heraus- oder in diese Angaben Wichtiges hineinzudeuten. Schon in seiner ältesten Gestalt bei Raym. Mart. ist das TJ nichts weiter als ein Gemisch von legendarischen Berichten und Zügen aus Talmud und Midrasch, mit präparierten Zuthaten aus den Evangelien, Folklore und freien Erfindungen einer hassgeschwängerten Phantasie versetzt, und die später hinzugekommenen Ingredienzien, die einen geradezu widerlichen Duft verbreiten, tragen nicht dazu bei, das Ganze wohlschmeckender zu machen. Die freie Erfindung hat bei der Composition des TJ eine weit grössere Rolle gespielt, als der Verf. des „Leben Jesu nach jüdischen Quellen" zugeben möchte. Denn warum hätte der farbenreiche Pinsel der erfindungsreichen Agada, die amplificierend die Gestalten des Altertums, die einen liebevoll, die andern gehässig ausmalt, gerade vor der Person Jesu Halt machen sollen? Wenn hochstehende Gelehrte, wie z. B. Kalonymos b. Kalonymos und andere nach ihm, in sog. Purim-Traktaten mit erdichteten agadischen und halachischen Aussprüchen das Heiligste zu parodieren und zu persiflieren sich erlaubten, darf es uns nicht Wunder nehmen, wenn niedere anonyme Scribenten die Person Jesu, die schon in der ältesten Agada tendenziös von Grund aus karikiert erscheint, durch Hinzufügung neuer erdichteter Züge und durch allerhand Retouchierungen noch mehr entstellt und verzerrt haben. Darum aber sind alle diese Zuthaten weit davon entfernt, geschichtlich wertvolle Notizen zu sein, ebenso weit von geschichtlichen Wert entfernt, wie der Heine'sche Midrasch, der um die volkstümliche Anwendung des Namens Schlemiehl als Unglücksmensch zu erklären, erzählt, Schlumïel sei, als König Og von Basan seine Riesenhände zusammenschlug, zufällig dazwischen geraten und erdrückt worden. Derartigen selbstgemachten אגדות של דופי begegnen wir vielfach im TJ, von einer lebendigen Ueberlieferung über Jesum, die, wie Vf. meint, der im Talmud schriftlich fixierten und den neutestamentlichen Berichten parallel läuft, keine Spur. Es würde ein Buch kosten, um die kühnen Aufstellungen und Vermutungen des Verf. einzeln zu widerlegen. Die meisten sind von der Art, dass der aufmerksame Leser von selbst Bedenken tragen wird, sich ihnen anzuschliessen. Im Einzelnen sei Folgendes bemerkt. Zu S. 3, Z. 10 v. u. Die Replik des Salman Zewi war nicht lateinisch, sondern jüdisch-deutsch, und ist von Wülfer ins Lateinische übersetzt worden. Zu 9, Z. 3 v. u. Warum soll man dem gewandten Polemiker schwerlich glauben wollen, dass er nie ein TJ gesehen habe, da doch Wülfer (Ther. jud. p. 49) ihm Glauben schenkt? Gewiss hat Brenz damit Recht, dass dieses Büchlein geheim gehalten wurde. Dazu hatten die Juden allen Grund. Aber selbst im Geheimen haben nur sehr wenige es gelesen, da Exemplare dieser Schrift von äusserster Seltenheit waren. Dass Brenz es gelesen hat, steht fest, jedenfalls nur in jüd.-deutscher Sprache, da er hebräisch sehr wenig verstanden hat. Aber es ist sehr fraglich, ob er als Jude es gelesen oder erst als Getaufter von einem Christen es zu lesen bekommen hat. Die Annahme des Vf. (S. 11, Z. 9 v. u.), dass die ersten Tholdoth, ausgenommen vielleicht (s. S. 16, Z. 14) Wagenseils Recension, ursprünglich deutsch abgefasst und erst später ins Hebräische übersetzt worden sind, wahrscheinlich von Apostaten

oder von Christen zu polemischen Zwecken (S. 12, Z. 1 ff.), ist völlig grundlos. — Zu S. 12, Anm. 4. Die Angabe Wolfs in BH. II, 740, dass der Auszug aus Maase Thola bei Brenz p. 2 mit der Recension Huldricus übereinstimmt, ist unrichtig. Am meisten stimmt Brenz mit Bischoff, Leben Jesu, überein. — Zu S. 14, Z. 7 ff. Die Annahme, dass die im Talmud-Prozess in Paris 1240 verhandelten Themata auf TJ hinweisen, ist völlig unbegründet. — Zu S. 19. Die Schreibweise גרמייזא für Worms, die Verf. erst in das XVII. und XVIII. Jahrh. setzen möchte, findet sich schon im XII. Jahrh. (Neubauer und Stern, Kreuzzugsberichte S. 48 und 51). Die Quelle für die Erzählung aus Worms ist Caes. v. Heisterbach, Dial. mirac. 2, 24 (Bd. I, 94). — Zu S. 22. Wie Verf. dazu kommt, zwei Abschriften des gedruckten TJ als Texteszeugen für diese Recension heranzuziehen, ist mir völlig unbegreiflich. Die Besserung (?) von עי bei Huldricus in עי׳ = עיר, das für Rom stehen soll, wird, sofern sie sich nicht selbst plausibel macht, durch die beiden Abschriften, die nach dem Drucke copiert sind, auch nicht im mindesten wahrscheinlicher. Mir scheint die Aenderung von עי in עיר = Rom (S. 159) nur eine Verschlimmbesserung. Der Zusammenhang des Textes bei Huldr. p. 42, 48 und 56 verbietet geradezu, an Rom zu denken. Nichtsdestoweniger wird mit der Gleichung עי = Rom wie mit einem gesicherten Ergebniss operiert, z. B. S. 178, Z. 18 „עי, wie wir schon wissen, Rom“. Zu S. 37 N. 5 st. אירפד vermute ich איתער, das zu N. 6 st. ומחיי ית פגריה l. ומחוי ית פגריה (hebr. Uebersetzung sonach nicht ואחיה sondern ואראה); st. מן כל מא l. מן כל מאן; st. ופלחו סער ist zu lesen ופלח וסער, wodurch alles einfach verständlich wird und st. יתחסר l. יתחסד. Dieselben Verbesserungen auch zu S. 144. — Zu S. 39, Z. 1 st. . . שתוק לעצ l. שתוק לעצתי; Z. 12 רבותינו ist richtig; Z. 13 נתן פריעה bedeutet „eine Entblössung des Hauptes machen“, vgl. S. 42, Z. 3 נתנה לחכמים נזיפה und 44, 6 v. u. ואתן לו כריעה. — Zu 41, 15. Statt עמו bei Raym. Mart. עמנו. — 42, 11 שובו לכם ist richtig. — 43, 8 st. שחבק l. שחמק. Zu 44, 7 v. u. נשבענו . . בעשרת הדברות. Daraus kann für die Abfassungszeit dieser Recension des TJ vielleicht der terminus a quo erschlossen werden. Von welcher Zeit ab war es Vorschrift, dass der Schwörende seine Hand auf den Dekalog in der Thorarolle legte? In der zweiten Hälfte des XIII. Jahrh. musste der Jude seine Hand beim Schwören in das 3. Buch Mos. legen (Aronius, Regesten 683). Im Judenrecht des Sachsen- wie auch des Schwabenspiegels wird nur vom Pentateuch gesprochen, darein der Schwörende die Hand bis zum Gelenk legen soll. Vgl. auch REJ XLV, 7. — 45, 2 v. u. l. אי סכלי נטרי לקברא איפסיקו(?) „O ihr Thoren, die ihr das Grab bewachet, unterbrecht euch“. Das letzte Wort ist mir sehr zweifelhaft. — 46, 8 וחתך המים bedeutet „das Wasser abschneiden“, indem man es ableitet; das Z. 10 st. תפילנו l. הני לנו. 47, 18 st. הדריון l. חבריון, vgl. Huldr. p. 36. — 48, 14 st. מה יהו l. מהיהו[דים]; st. יעשו l. שיעשו. — Zu 66, 17 והיה לומד. Hier ist „lernen“ im Sinne von „lehren“ ein jüdisch-deutscher Germanismus. Das. Z. 4 v. u. st. ממשה l. משה. — 67, 11 st. בחו״ל שנים l. כמו ל׳ שנים. — 68, 2 עבר in der Bedeutung „passieren“ anch S. 141, 4 v. u. ist entweder ein Germanismus oder Italianismus, letzteres ist darum wahrscheinlich, weil die italienischen Formen mancher Eigennamen im Texte einen italienischen Bearbeiter vermuten lassen. Das gleiche gilt von שלחו . . בעד 67, 8 = mandavano per und קודם 83, 2 v. u. = avanti. — 75, 2 zwischen כי לא und את ה׳ fehlt יראנו vgl. Hos. 10, 3. — 77, 12 st. אמרה l. נאמרה; st. פתחו l. תפתחו. — 80, 7 st. והיה בית l.

והיה לו בית; Z. 13 st. משליחים חבל l. משליכים זבל; Z. 16 כי באו הפריצים gehört noch zu Z. 15 hinauf. — 81, 5 v. u. st. כמוכן l. במו כן. — 85, 4 v. u. st. נוסו או פראטי l. נוסטרו פראטי = nostro frate, Nestor wird durch nostro, der unsrige erklärt. — 87, 10 st. נתעזבו erfordert der Sinn תגזלום; Z. 11 תניחום bedeutet hier „in Ruhe lassen“; Z. 12 nach כדי שלא fehlt das Prädicat, viell. יבינו oder ein Verbum von ähnlicher Bedeutung; Z. 14 st. ונשאר l. ונשמר oder ונשמע. — Zu 87, 3 v. u. Die dem Petrus in den Mund gelegten Worte, einen erwachsenen Juden nicht eher zur Taufe anzunehmen, als bis er 30 Tage in dem Hause der „guten Männer“ zur Probe gewesen und ein Kind unter 9 Jahren überhaupt nicht, scheinen mir einen festen Anhaltspunkt zur Bestimmung der Abfassungszeit dieser Recension von TJ abzugeben. Unter Papst Urban VIII verbot 1639 die Congregatio Sancti Officii Zwangstaufen von Kindern unter 7 Jahren. Die Probezeit für Erwachsene im Hause der Katechumenen betrug 1635 vierzig Tage (Vogelstein und Rieger, Gesch. d. Juden in Rom II, 205). Vielleicht enthält auch 178, 6 u. a. אבל לאנשי רומיים לא בא יוחנן ועדיין הם מחזיקים בטומאתם לבא לבתי כנסיות של ישר' להפריע את ישר' מחתורה eine Beziehung auf zeitgenössische Vorgänge in Rom. 88, 1 st. קלויאורו ist wohl קלאויגירו = clavigero zu lesen und an Petrus den Schlüsselbewahrer zu denken. — 118, 9 nach חייב אותו ist האיש zu ergänzen; יש ist zu streichen; Z. 11 st. ניתרו l. ויתרו Z. 14 vor שח לי fehlt אמר. — 119, 9 ושי״ר ist einfach = ברוח שפתיו ימית רשע; Z. 17 st. ועוד l. ועד. — 121, 6 v. u. st. תִּכְּשׁ l. נתפש; 128 hebr. Text Z. 7 st. והורידוה l. והורידו; Z. 2 v. u. vor כן יאבזו, das כן יאבדו zu lesen ist, fehlt אמר; 130, 8 st. ולזע אותם viell. ולסנהדרין, vgl. 129, 14. — 136, 16 st. שר l. שרא (im Sinne von התחיל), st. ואמצאה לי אינפה viell. וא' אמצאה לי בחנופה — 132, 13 st. אם l. עם; Z. 16 st. ויחדלו l. פנדרי; Z. 18 st. יחסוף l. יכסוף; 135, 17 und 18 st. והוא שמת ערכו מכיסו l. והוא שחת ארצה מכוסו. — 139, 3 v. u. st. ונתסתה l. ונתפתתה. — 141, l. Z. st. אלי viell. einfach אלה. 158, 27 zeigt der Verf., dass er die Note des Herausgebers Huldricus p. 61 missverstanden hat, der ganz richtig die Worte Judas an Jesum als die eines f a l s c h e n Freundes auffasst und es gerade darum für eine Absurdität erklärt. dass der Verfasser des TJ dem Judas die blasphemische Bezeichnung פריצים für die Jünger Jesu in den Mund legt. — Zu S. 167 und 171, 13. Man lese die Beweise des Vf., dass selbst drollige Geschichten im TJ nicht ganz aus der Luft gegriffen sind, sondern vielmehr an den Apokryphen ihren Halt haben! Man lese ferner S. 168 das über das Ballspiel Jesu gesagte! — Zu S. 169. Dass die Juden seit den ältesten Zeiten die heimliche Entwendung der beim Nachsuchen nicht wieder gefundenen Leiche behauptet haben, ist so selbstverständlich, dass es keiner besonderen Bezeugung bedarf. Was hätte auch denen, die nicht an die Auferstehung glaubten, näher gelegen als solche Behauptung?! Man lese aber die gewundenen Ausführungen des Verf. über diesen Punkt. — Zu S. 175, 10 v. u. Wo zeigt unser Toldoth „römische Localfarbe“? Wo ist gesagt oder gar bewiesen, dass der angebliche Luftkampf zwischen Jesus und Juda sich in Rom zugetragen habe? 190 vorl. Z. will Verf. sogar die Angabe von den beiden Hunden (oder Löwen) vor dem Heiligtum unter die schätzbaren Nachrichten rechnen! Zu 196, 11 v. u. ff. und 285, Note 5. Dass Judas nach H. p. 48 sich wie die Leute von Ai verkleidet, heisst nicht, dass er sich kleidete gleich den Christen, sondern, dass er um in den Augen Jesu wie einer aus der Stadt Ai zu erscheinen, sich so kleidete wie die Leute von Ai. Ebenso ist H. p. 60, wo es heisst, dass Jesus und seine Anhänger

Kleider von Ai anlegten, um in Jerusalem nicht erkannt zu werden, nicht im mindesten von einer besonderen Tracht der Christen, sondern nur von der Tracht von Ai die Rede. — Zu 199, 23. Der Name קרקמוס ist vielleicht aus dem ital. carcame (= Aas, Luder) zu erklären. — Zu 209, 2 ff. Die Theorie der Kirche von der grossmütig anerkannten Existenzberechtigung der Juden findet sich bereits bei Glaber Rudolphus (Mitte des XI. Jahrh.), s. Bouquet, Recueil des hist. des Gaules 10, p. 34, dann öfter im XVI. Jahrh., so im Decret von Paul III. bei Stern, Urkundl. Beiträge N. 96; Paul IV. 1555 in Decret. V, I, 4; Paul V. in der Bulle vom 26. Febr. 1569. Aus dem XVI. Jahrh. stammt vielleicht auch die von Wagenseil abgedruckte Recension von TJ. — Zu 221. Verf. übersetzt מי בולט bei Huldr. mit „Wasser der Fäulniss“. Da es aber nach H. p. 26 und 48 ein Wasser ist, das die abgeschorenen Haare nicht wieder wachsen lässt, also ein Enthaarungsmittel, so vermute ich, dass es sich um eine mit Eichenrinde (בלוט = Eiche) bereitete Flüssigkeit handelt. — Zu 222. Zwischen dem Vergessenstranke im Hause Pura's, meint Vf., und dem Vergessensfürsten Pura muss irgend ein Zusammenhang herrschen. Ich glaube nicht. Der Name Pura ist (vgl. H. p. 60), um die Anwendung von Bibelstellen für die Messianität Jesu zu parodieren, absichtlich gewählt worden. TJ lässt den Wirt in Jerusalem, bei dem Jesu einkehrt, Pura heissen, um daraufhin Jesum den Vers Jes. 63, 3 פורה דרכתי לבדי auf sich anwenden zu lassen. Dem Vf. von TJ aber ist das Malheur passiert, Jesum unrichtig citieren zu lassen: פורה דרכתי בבואי מאדום, was offenbar eine Reminiscenz aus אנעים זמירות ist (פורה בדרכו בבואו מאדום). Wenn aber der Vf. von TJ im guten Glauben, פורה דרכתי בבואי מאדום sei richtig jesaianisch, oder vielleicht auch um die Bezeugung der Messianität Jesu durch ein absichtlich entstelltes Citat noch mehr zu parodieren, oder weil פורה דרכתי לבדי im Munde des nicht allein, sondern in Begleitung vieler bei Pura eingekehrten Jesu nicht passt, diesen sagen lässt: עלי נאמר כי עתה אני מאדום באתי לבית פורה, wie kommt der Verf. des „Leben Jesu nach jüdischen Quellen“ dazu, S. 160, 16 aus den Worten כי עתה אני מאדום באתי ernstlich den Schluss zu ziehen, dass nach TJ der Schauplatz der früheren Thätigkeit Jesu in Rom zu suchen sei? Das Wasser des Vergessens, das Jesus bei Pura getrunken haben soll, ist notwendig, um zu erklären, dass Jesus, trotzdem er im Besitze des Schem ha-mephorasch war, sich doch nicht retten konnte, weil er eben die rechte Anwendung des Schem vergessen hatte. Uebrigens ist auch S. 293, Note 19 gezeigt, dass der Name des „Fürsten der Vergessenheit“ nicht פורה sondern פותח heisst und dafür irrtümlich פורה erst seit dem Ende des XVI. Jahrh. vorkommt. Aus dem S. 226—230 über die Petruslegende gesagten sei ein Stück hervorgehoben, das die ganze Schwäche der Beweisführung des Vf. zu Gunsten des hohen Alters von TJ verrät. Die Petruslegende stempelt bekanntlich den Apostel zum Verfasser von Pijjutim. Demnach, so folgert der Vf., „kann die bezügliche Legende nicht älter sein als das 8. Jahrh“. Aber Petrus soll auch das viel ältere Nischmath-Gebet verfasst haben. „Demgemäss“, so fährt der Vf. fort, „kann aber die Legende bedeutend älter sein, das Toldoth aber, dem die Legende angeheftet ist, muss an hohem Alter auch noch diese überragen“. Muss? Als ob nicht eine noch so alte Petruslegende einem noch so jungen TJ einverleibt oder angehängt sein könnte. Nicht minder gewagt ist „die Entdeckung“ (S. 231), dass die wirklichen oder fabelhaften Vorgänge bei der Kreuzigung allem Anscheine nach den Anstoss

zur Abfassung des TJ gaben. Der Beweis hierfür ist auch im JQR. XII, 718 ff. nicht im geringsten erbracht. Zu 230, 12 ff. Man lese, wie der Vf. die simple Notiz, dass die Peterskirche in Rom über dem Grabe Petri gebaut worden sei, so hoch anschlägt, „dass nichts besser zeigt, wie genau die jüdische Erzählung die verwandten christlichen Erzählungen copiert und nichts darum so geeignet ist, wie dieser Zug, den Credit des Toldoth in unseren Augen zu heben“. War es wirklich für einen in Rom lebenden Juden, an den wir als den Verf. der Notiz über Petrus zu denken haben, nicht höchst leicht, von Christen einige dürftige sagenhafte Mitteilungen über den Bau der Peterskirche zu erlangen? Zu 235, 8 v. u. ff. Man lese, wie der Vf. die Zeit des Erzählers von TJ in die Zeit des Nestorianismus verlegen zu können glaubt. Das TJ soll, wie Vf. im Schlusskapitel S. 236 ff. auseinandersetzt, „eine authentische Wiedergabe jüdischer Anschauungen“ sein. Vf. ist darauf gefasst (S. 238, Z. 8), dass seine Glaubensgenossen dagegen protestieren werden. Womit aber will er diesen Protest zurückweisen? Dann müssten sie auch, meint er, gegen den Talmud protestiren. Nur gemach! Sieht denn der Vf. nicht den gewaltigen Unterschied zwischen den Aussprüchen des Talmud über Jesum und dem TJ? Erstere sind alt, so alt wie die Kirchenväter, und spiegeln allerdings damalige jüdische Anschauungen über den Stifter des Christentums wieder, das TJ ist aber um fast ein Jahrtausend jünger und von den uns erhaltenen vollständigen Handschriften kaum eine über 400 Jahre alt. Sollten wir etwa gegen den Talmud protestieren, weil er die ältesten jüdischen Legendenbildungen über Jesum uns erhalten hat? Protestieren aber würden wir gegen den, der die talmudischen Agadoth über Jesum als objective historische Wahrheit ausgeben wollte. Und protestieren dürfen wir auch gegen die Annahme, das TJ, das jedem Unbefangenen nur als ein Kehrichthaufen in einer dunklen Ecke der jüdischen Literatur erscheinen muss, sei ein Niederschlag jüdischer Anschauungen. — Zu 264 Anm. 3. Die עשרים מאות איש bei W. p. 16 sind offenbar die 320 Jünger bei Bisch. S. 35; 37; 42, also עשרים [ושלש] מאות zu lesen. — Zu 274, Note 6. הגרי ist nicht הגרי zu lesen und darum ein „scheussliches Hebräisch“, sondern הָגְרִי n. pr. für Araber. — Zu 283, Note 30a Schluss. Weil das Beth haskila (בית הסקילה) sowohl in dem Werke eines getauften Juden des XII. Jahrh. als auch im TJ (Recension L.) vorkommt und, wie Vf. behauptet, die Priorität jedenfalls auf Seiten des Toldoth ist, so muss, meint wiederum der Vf., jenem Autor das T. in irgend einer Form bereits vorgelegen haben. Auf solche fadenscheinige Beweise stützt sich der Verf. — Zu S. 297 unten. Die Worte סמאל (ס = 1, מ = 2, א = 3, ל = 4) und אדום (א = a, ד = b, ו = c, ם = d) über einandergeschrieben, ergeben quer gelesen 1da4 = סמאל und 3bc2 = אדום. — Zu 302, 14 st. Oronio l. Orobio. Gemeint ist Orobio de Castro, der im XVII. Jahrh. eine Anzahl polemischer Schriften gegen das Christenthum verfasst hat. Unter „Talamontein“ ist natürlich der Talmud zu verstehen. — Der gelehrte Verfasser, dessen reiches Wissen und Können, dessen grossen Fleiss und Scharfsinn ich aufrichtig hochschätze, dessen hervorragende wissenschaftliche Leistungen ich vollauf würdige, wird es mir verzeihen, dass ich nach dem Grundsatze amicus Plato etc. aus meiner Ueberzeugung kein Hehl mache. Der Versuch, das TJ zu einer religionsgeschichtlichen Quellenschrift aufzubauschen, ist als missglückt zu betrachten. Das TJ ist und bleibt ein elendes Machwerk. Mögen christliche Theologen, wie der Vf. es wünscht (Einleit. p. IV),

das Büchlein auf seine Quellen prüfen, wenn sie es solcher Untersuchung für wert halten. Die Juden haben kein Interesse daran, das Büchlein im Werte herunterzudrücken, keine Veranlassung, die Besprechung desselben für inopportun oder gar für verfänglich zu halten. Das Vorhandensein einer solchen von Juden anonym verbrochenen, unter den Juden sehr wenig gekannten und ausserordentlich wenig verbreiteten Schmähschrift braucht der Jude, dem die Ehre seiner Religion am Herzen liegt, bei weitem nicht so peinlich zu empfinden, als der Christ, dem es um wahres Christentum zu thun ist, die Thatsache der grauenhaften von Christen verbrochenen Judenverfolgungen, die den Geist des Hasses erzeugt und grossgezogen haben, dem das TJ sein Entsehen dankt. Aber das Büchlein verdient nicht die Ehre, ein „Leben Jesu nach jüdischen Quellen“ genannt zu werden. Von „der Erhabenheit des darin behandelten Gegenstandes“ kommt dem Büchlein selbst nichts zu Gute. Nicht die Stimme des ehrlichen Gegners lässt sich daraus vernehmen, sondern die Stimme des zu ohnmächtigem Ingrimm und zu giftiger Gehässigkeit aufgestachelten Verfolgten. Niemals und nirgends erweist sich der Standpunkt solchen Gegners als „beachtenswert und von unleugbarem inneren Werte.“ — *Porges.*]

KRIMKE, J. J., Hebräische Lesefiebel. Neu bearbeitet v. S. *Kayserling*. Durchgesehene u. verbess. Auflage. Hannover, M. Berliner, 1902. 40 S. 8°. M. 0,50.

LITTLE, G. O., The royal houses of Israel and Judah: an interwoven history with a harmony of parallel passages. New York, Funk and Wagnalls Co., 1901. 315 S. 8°.

LOISY, A., Etudes bibliques. Paris, Picard et fils, 1901. 161 S. 8°.

— — Les mythes babyloniens et les premiers chapitres de la Genèse. Paris, Picard et fils, 1901. XIV, 213 S.

LOTZ, W., Die Bundeslade [Aus: „Festschrift d. Univ. Erlangen f. Prinzreg. Luitpold“.] Leipzig, Deichert Nachf., 1901. 44 S. M. 1,20.

MACGREGOR, G. H., Messages of the Old Testament: Genesis to Chronicles and Joel. London, Hodder, 1901. 590 S. 3 s. 6 d.

MACNAUGHTON, G. D., Two Hebrew idylls: Book of Ruth, Book of Jonah. London, Oliphant, 1901. 186 S. 2 s. 6 d.

MCCURDY, J. FR., History, prophecy and the monuments; or, Israel and the nations. New York, Macmillan, 1901. XXIII, 470 S. 8°.

MOLLER, W., Historisk-kritiske Betaenkninger modden Graf-Wellhausenske Hypothese of en tidligere Tilhaenger. Overs. af A. *Schmidt*. Kristiania, Steenske Forlag, 1901. 2 Bl., 137 S. Kr. 3.

MONTVAILLANT, A., Poètes bibliques. V. Poésie des patriarches cantiques de Moïse, Débora, David, Judith etc. Paris, Fischbacher, 1900. 345 S.
[vgl. ZfHB. VI, 78.]

MOULTON, R. G., Short introduction to the literature of the Bible. London, Isbister, 1901. VI, 374 S.

NORDAU, M., Het Zionisme. Vertaald door C. (Frl. C. Slyper). Uitgegeven door het Hoofdbestuur van den Nederlandschen Zionistenbond. Amsterdam. [Juli 1902]. I u. 16 S. 8⁰.

OTTLEY, R. L., A short history of the Hebrews to the Roman period. Cambridge, Univers. Press, 1901. IX, 324 S. 5 s.

PATON, L. B., The early history of Syria and Palestine (= Semitic Serie nr. 8). New York, Scribner, 1901. XXXVI, 302 S.

PEARSE, CAROLINE, Israel in the Scriptures: destiny of the house of Israel traced through Holy Writ. Handbook for Anglo-Israelites. London, Banks, 1901. 152 S. 1 s.

PERLES, FEL., Das Judentum eine Religion der Schule. 34. Jsb. über d. Religions-Unterricht der Synagogengemeinde zu Königsberg. Königsb., Druck v. Jacoby, 1901. 35 S. 8⁰.

PETERS, M. CL., Birds of the Bible. New York, Baker and Taylor Co., [1901]. 119 S. 50 c.

PHILIP DE BARJEAU, J., L'école exégétique d'Antioche. (Thése.) Toulouse, impr. Chauvin et fils, 1898. VIII, 100 S.

POMERANZ, R., Im Lande der Noth. Breslau, S. Schottländer, 1901. 306 S. 8⁰. M. 3.—

PRAETORIUS, FR., Die Uebernahme der früh-mittelgriechischen Neumen durch die Juden. Ein Nachwort zu meiner Schrift über die Herkunft der hebr. Accente. Berlin, Reuther und Reichard, 1902. 22 S. 8⁰. M. 1,50.

PRILL, J., Einführung in die hebr. Sprache für den Schulgebrauch. 2. Aufl. Bonn, P. Hanstein, 1902. XII, 159 S. 8⁰. M. 2,50.

PROTOKOLL stenographisches, der Verhandlungen des V. Zionistencongresses in Basel am 26. 27. 28. 29. u. 30. December 1901. Wien, Jüd. Buch- u. Kunstverlag in Brünn, 1901. 469 S. 8⁰. M. 2,40.

RAHMER, M., Die hebräischen Traditionen in den Werken des Hieronymus. Durch Vergleichung mit den jüd. Quellen und ältesten Versionen kritisch beleuchtet. Die Commentare zu den zwölf kleinen Propheten. 1. Hälfte I. Heft: Hosea, Joel, Amos. II. Heft: Obadja, Jona. Micha. Berlin, M. Poppelauer, 1902. I: V, VI, 47; 19 u. 48 S. II: III, 60 S. M. 4,50.

RAPAPORT, M. W., Der Talmud und sein Recht. [Sonderabdr. aus: „Zeitschr. f. vergleichende Rechtswissenschaft". Bd. XIV.] Stuttgart, Union, 1900. 140 S.

RENZER, J. S., Hauptpersonen des Richterbuches in Talmud und

Midrasch. I. Simson. Berlin, S. Calvary u. Co., 1902. 44 S. 8°. M. 1,50.

RITTER, J. H., Geschichte der jüd. Reformation. 4. (Schluss) Teil. Die jüd. Reformgemeinde zu Berlin u. die Verwirklichung der jüd. Reformideen innerhalb derselben. Mit 2 Anhängen. Auf Veranlassung der Familie aus dem Nachlass herausg. u. mit biograph. Einleitung versehen von S. *Samuel.* Berlin, E. Apolant, 1902. IV, 108 S. M. 2,50.

RODKINSON, MICHAEL, L., New Edition of the Babylonian Talmud original Text edited, corrected, formulated and translated into English. New York, New Talmud Publishing Company. Section Moed (Festivals).

— — Vol. I. Tract Sabbath. Sec. Edition. Re-edited, revised and enlarged. (First X chapters). XXXIV u. 182 S. [1901].

[Die erste Ausgabe, „Revised and corrected by Dr. J. M. Wise", erschien 1896.]

— — Vol. II. Tract Sabbath (continued, fourteen chapters). Durchpaginiert XXXVII—XLVII u. S. 189—390. [1896].

— — Vol. III. Tract Erubin. XVI u. 251 S. [1897].

— — Vol. IV. Tract Shekalim and Rosh Hashana. Hebrew and English. Sec. edition. Revised and enlarged. [1901] XVIII u. 36 u. durchpag. XIX XXVIII u. 75 S. Hebr. Teil. Titel u. IV u. 20 u. XXVI u. 39 S.

[Die erste Ausgabe erschien 1897; der Titel des hebr. Teiles lautet: הוצאה החדשה של תלמוד בבלי, הוכן מחדש, נסדר ונסמן בסמני נקודות של השפות החיות, ונתתרגם בשפת אנגליש מאת מיכאל ל. רעדקינסאן. מסכתות שקלים עם פירוש רמ״ל וראש השנה עם פירש״י ותורה אור חלק רביעי (מהוצאה האנגליש) נוי יורק תרנ״ז. Im hebr. Teil sind מכתבי תהלה aufgenommen von Prof. Lazarus (Berlin), M. Friedmann (Wien), Dr. Landau (Dresden), M. Jastrow (Germanstown), Dr. M. Mielziner (Cincinnati), J. M. Wise (Cincinnati), Dr. B. Szold (Baltimore), K. Kohler (New York), B. Felsenthal (Chicago), S. Morris (Philadelphia), S. Sonnenschein (New York).]

— — Vol. V. Trakt Pesachim. XI u. 264 S. [1898].

— — Vol. VI. Trakts Yomah and Hagiga XX u. 147 u. IV u. 54 S. [1899].

[Voran geht: „Expression of thanks", worin eine „list of patrons" von 23 Namen mit 386 Volumes!]

— — Vol. VII. Tracts Betzah, Succah and Moed katan. XIII u. 78 u. X u. 92 u. IV u. 45 S. [1899].

— — Vol. VIII. Tracts Taanith, Megilla and Ebel Rabbathi or Semachoth. XIV u. 93, VI u. 90, IV u. 62 S. [1899].

[Bei Ebel Rabbathi ist unter dem Strich „Editor's Commentary" gedruckt.]

— Section Jurisprudence (Damages).

— — Vol. I. (IX) Tracts Aboth (fathers of the Synagogue), with Aboth of R. Nathan, Derech Eretz Rabba and Zuta. Revised by W. Godefrey (Shajah) Taubenhaus. XX u. (2) u. 144 u. (2) u. 33 u. (2) S. [1900].

— — Vol. II. (X) Tracts (!) Baba Kama (first Gate). XV u. 210 u. (2) S. [1900].

— — Vol. III (XI) Tract Baba Metzia. (Middle Gate. Part I) VI u. durchp. 211—317 u. VIII u. 144 S. [1900].

[Ist jedoch auch noch zweiter Teil von Baba kama Ch. IX u. X.]

— — Vol. IV. (XII) Tract Baba Metzia. (Middle Gate. Part II). XV u. durchpag. 145—316 S. [1901].

[Der Preis dieser typographisch (in gross Lexiconformat) schön ausgeführten, gekürzten Englischen Talmudübersetzung ist 3 Dollar per Volume. — *S. S.*]

ROTHSTEIN, J. W., Die Genealogie des Königs Jojachin u. seiner Nachkommen. (1. Chron. 3, 17—24) in geschichtlicher Beleuchtung. Eine historische Studie zur jüd. Geschichte und Literatur. Nebst einem Anhang: Ein übersehenes Zeugniss für die messianische Auffassung des „Knechtes Jahwes“. Berlin, Reuther u. Reichard, 1902. VII, 162 S. 8°. M. 5.—

SCHLATTER, A., Einleitung in die Bibel. Herausg. vom Calwer Verlagsverein. 3. Aufl. Calw u. Stuttgart, Vereinsbuchhandlung, 1901. 551 S. M. 4.—

SCHREINER. M., Die jüngsten Urteile über das Judentum. Kritisch untersucht Berlin, S. Cronbach, 1902. X, 184 S. M. 4.—

SEYRING, FR., Die alt-israel. Religion in den „Heldengedichten“ des Richterbuches. Programm. Hamburg, Herold, 1902. II, 30 S. 8°. M. 2.—

SINKER, R., Essays and studies. Cambridge, Deighton, Bell & Co., 1900. V, 121 S. 8°. 3 s. 6 d.

[Enthält: 1—14. The maxims of the Jewish Fathers. p. 27—44: The autorship of Psalm 110. p. 45—57: The Jewish Sabbat. p. 58—79 Christ in the Talmud. p. 80—86: Kippod: Porcupine or bittern. p. 98—108: Manasseh or Moses? p. 109—114: On turning to the East at the creed. p. 115—21: On grace at meals in the Jewish Church.]

SIVERS, E., Metrische Studien. I. Studien zur hebr. Metrik. 1. Untersuchungen. (= Abh. Sächs. Ges. Wiss. phil. hist. Cl. Bd. 21 Nr. 1.) Leipzig, Teubner, 1901. VIII, 400 S. M. 12.—

SMITH, G. A., Modern criticism and the preaching of the Old Testament: eight lectures on the Lyman Beecher Foundation, Yale University, U. S. A. London, Hodder, 1901. XII, 325 S. 6 s.

— W. ROBERTSON. The Old Testament in the Jewish church: a course of lectures in biblical criticism. 2 d ed. rev. and enl. New York, Macmillan, 1901. XIV, 458 S.

SONDHEIMER, H., Der Pentateuch für den Schulgebrauch. Urtext, Uebersetz. neben dem einzelnen Worte oder Satze, Erklärung u. Präparation. Nebst Anhang: Das Wichtigste aus der hebr. Elementar- u. Formenlehre. Frankfurt a. M., J. Kaufmann, 1902. IV, 343 S. M. 3.—

SPANIER, M., Die jüdische Ethik u. Herbarts fünf ethische Ideen. Magdeburg, E. Löwenthal u. Co., 1901. 24 S. M. 0,30.

STEINHARDT, M., Der Unterricht unserer Jugend. Ein Mahnwort an die deutsche Judenheit. Hamburg 1901. 16 S. 8°.

STEINSCHNEIDER, MORITZ, Die arabische Literatur der Juden. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Araber, grossenteils aus handschriftlichen Quellen. Frankfurt a. M., Verlag von J. Kauffmann, 1902. (Nebentitel: *Bibliotheca Arabico-Judaica* etc.) LIV, 338 u. 32 S. Register.

[Dem Wunsche der g. Red. entsprechend, bringe ich das eben ausgegebene Buch selbst zur Anzeige, dessen Material ich seit 1840 gesammelt habe. Die Einleitung gruppiert die Gesichtspunkte für eine Culturgeschichte der Juden unter arabischer Herrschaft. 235 §§ verzeichnen Schriften von genannten Autoren in geographisch-chronologischen Abteilungen mit Nachrichten über die Verfasser und die Quellen. § 236 verzeichnet 202 anonyme Schriften in 7 Abteilungen. Die Anhänge (VII) verzeichnen: I. 64 Gelehrte, deren Autorschaft nicht nachgewiesen ist. II. 45 Pseudo-Juden. III. 20 Samaritanische Autoren und 6 Anonyma, u. s. w. Ein Nachtrag enthält Berichtigungen und Zusätze. Die Register verzeichnen: I. Autoren. II. Verfasser einzelner Gedichte (meist XVI—XVII. Jahrh., ungefähr 50). III. Uebersetzer, Commentatoren, Herausgeber. IV. Arabische Titel. V. Hebr. Titel. VI. Handschriften (ungefähr 1000). — Das Buch soll ein Repertorium sein, ein Führer für diejenigen, die sich mit dieser eigentümlichen Literatur bekannt zu machen, oder die Kenntnis derselben zu fördern beabsichtigen. — *M. Steinschneider.*]

STRACK, HERM. L., Grammatik des Biblisch-Aramäischen. Mit den nach Handschriften berichtigten Texten u. einem Wörterbuch. 3. Aufl. Leipzig, Hinrichs, 1901. 40 u. 60 S. 8°. M. 2.—

— — — Hebräisches Vocabularium (in gramm. u. sachlicher Ordnung) 6. Aufl. München, Beck, 1901. IV, 59 S. M. 0,80.

— — — Hebräisches Schreibheft. Ergänzung zu jeder hebr. Grammatik. 2. Aufl. München, Beck, 1901. 16 S. 4°. M. 0,30.

— — — Paradigmata hebraica. Ed. V. München, C. H. Beck, 1902. 24 S. 8°. M. 0,40.

UNNA, S., Kurzgefasste Grammatik der hebr. Sprache. 2. Aufl. Frankfurt a. M., J. Kauffmann, 1901. IV, 28 S. 8°. M. 0,40.

URQUHART, J., Die neueren Entdeckungen u. die Bibel. 2. Bd. Von Abraham bis zum Auszuge aus Aegypten. Uebers. von E.

Spliedt, 1. u. 2. Aufl. Stuttgart, Kielmann, 1902. XII, 331 S. 8°. M. 4.—
[Teil 1 vgl. ZfHB. VI, 82].

VOGELSTEIN, H., Die Anfänge des Talmud und die Entstehung des Christentums. Vortrag geh. im Vereine f. jüd. Gesch. u. Lit. zu Königsberg am 19. Febr. 1902. 28 S. 8°. M. 0,50.

WELLHAUSEN, J., Israelitische u. jüdische Geschichte. 4. Ausg. Berlin, Gust. Reimer, 1901. 395 S. 8°. M. 10.—

WEYL, A., Direktor Dr. Mendel Hirsch. Gedächtnisrede bei der Trauerfeier in der Realschule der Isr. Religionsgesellschaft am 8. Mai 1901 gehalten. Frankfurt a. M., A. J. Hofmann, 1901. 15. S. 4°. M. 0,50.

WOLF, LION. Lehrbuch der שחיטה ובדיקה, in 5 Teilen. (I. und II. Tl.: Umfassende Darstellung der Regeln über d. Schächten, das Untersuchen der inneren Organe u. Entadern des Vorderviertels m. 3 Tafeln. III. Tl.: Die Schächtfrage v. Standpunkt der Wissenschaft. IV. Tl.: Leitfaden für die Laien-Fleischbeschau m. den betr. Gesetzen.) Leipzig, M. W. Kaufmann, 1901. 182 S. 8°. M. 3,50.

II. ABTEILUNG.

Miscellen und Notizen von M. Steinschneider.

(Nachlese Zu N. 13: Bibliogr. der **Medicin**, vgl. oben S. 157).

62. **Richard, A. C.,** der jüdische Specialarzt, genannt der Scheene Isidor mit der weissen Cravatte, in Schles. Volkszeitung 25. Jan. 1880.

Dr. **Kalischer,** Reuben b. Moses, מחלות העור בכתבי הקדש (Hautkrankheiten in den h. Schriften (in Brainin's ממזרח וממערב Mimisrach Umimaarabh) Heft III, Wien 1896, S. 97—112 u. Heft IV?).

Passigli, Dott. Ugo, Le levatrici e l'arte ostetrica nei tempi biblici. Bologna, 1898, 8. 26 p. (Estr. dal Bollettino della Società Bolognese delle Levatrici).

(Desselben) Un' antica pagina d'igiene alimentare. Fiorenza, typogr. dell'Annunzio. 1896, 8. 82 p.

(Desselben) Un po' d'igiene del passato. La nettezza del corpo e degli vestimenti presso gli Ebrei. Forli, tip. democratica, 1898, 8. 17 p. (Estr. dal Raccogliere medico, serie VI, vol. II, n. 6.)

(Desselben) Dermosifilopatia biblica. Le malattie venerie presso gli Ebrei. Milano 1898. 17 p. (Estr. dal Bollettino della Poliambulanza di Milano.) —

(Desselben) L' allattamento. Saggio di paidiatria biblica. Bologna, 1898. 21 p. (Estr. d. Boll. d. Soc. Bol. d. Levatrici.)

(Desselben) La prostituzione e le psicopatie sessuali presso gli Ebrei all' epoca biblica. Milano, Tamborini, 1898. 24 p. (Estr. dal Boll. clinico-scientifico della Poliambulanza di Milano).

(Desselben) Le cognizioni ostetrico-ginecologiche degli antichi Ebrei. Bologna, 1898. 32 p. (Estr. d. Boll. . . . Levatrici) — Revue des Ét. J., t. 38 p. 396/7.

In einem Antiquar.-Catalog fand ich folgenden seltsamen Titel: „Jules Séverin, Médecine antijuive et française". Ist das eine antisemitische Schrift, die Nichts mit der Medicin zu thun hat? Ich habe bisher Druckort und das Datum nicht ermitteln können.

18. Sahl b. Mazliach, ein Nachtrag zu meinem so eben erschienenen Werke: „Die arabische Literatur der Juden" (s. daselbst S. 341 und S. XXII). Sahl b. Mazliach Kohen, Karait, genannt אבו אלשרי oder סרי, was nur das arab. السرى sein kann, dessen Bedeutung nicht המלמד הגדול ist, wie Gottlober S. 206 annimmt, gehört jedenfalls in die ältere Periode der karaitischen Literatur; doch ist eine genaue Bestimmung seiner Zeit und seiner Schriften aus indirekten und unzuverlässigen Quellen nicht zu ermitteln. Ibn al-Hiti (Jew. Qu. Rev. IX., 433, engl. 439, Sonderabdr. 6, 12) schreibt: וכאן פי זמאן אלמעלם אבו אלסרי לאנה [עלי ולא אנה בכ״י] אכ׳תצר תפסירה ורד עליה פי ס׳ מצות אלד׳י לה; diese wahrscheinlich etwas corrumpierte Stelle klingt auch in der englischen Uebersetzung zweifelhaft. Das Subjekt von וכאן soll der vorangehende „abu Sa'id b. abu Ali" sein, d. i. Levi b. Jefet (Arab. Lit 85 n. 46, wo Hiti nicht angeführt ist); natürlicher wäre פי זמאנה, also das Subjekt, abu'l-Sari; diese Lesart ändert allerdings Nichts am Inhalt; wichtiger ist das „er" in לאנה; hat abu Sari den Commentar des abu Sa'id abgekürzt und den Verf. widerlegt in seinem eigenen ס׳ המצות, oder umgekehrt? Charakteristisch für die Unsicherheit Hiti's selbst ist der Umweg, auf welchem er beweist, dass abu'l-Sari jünger sei als Saadia (p. 432 u. 437 = 5 u. 10), auch hier corrupter Text, wozu Margoliouth bemerkt, man wisse jetzt „mit Sicherheit", Sahl habe um die Zeit Saadia's gelebt. Eine Quelle für diese Sicherheit ist nicht angegeben, die spätere, oben besprochene Stelle nicht in Betracht gezogen. Dort wird jedenfalls Sahl mit Levi b. Jefet in dieselbe Zeit versetzt. Selbst Fürst (Gesch. d. Kar. II, 90) lässt Sahl um 910 geboren sein und weit über 950 hinaus leben. Hadassi K. 256 (bei Mordechai b. N. Kap. 11 p. 139, f. 14 ed. Wien) nennt Sahl hinter Jefet und Jehuda b. Alan; Simcha (f. 22b Z. 11) stellt ihn allerdings hinter Josef Kirkisani; in der karaitischen Traditionskette fehlt er gänzlich. In der Aufzählung des Elia b.

Abraham (Catal. Lugd. p. 388—90) folgt Sahl auf Jedidja u. Jachin! Ich habe (ib. p. 294) Sahl um die Mitte X. Jahrh. angenommen, wenn er in seiner Epistel den (oder die) Angeredeten als directe Schüler Saadia's (רבך) bezeichnet; das könne aber auch im weiteren Sinne gemeint sein. Pinsker S. י״ז erwähnt eine auffallende (zuletzt verdächtige) Sache, genau zur Zeit Sahl's im J. 957; S. קס״ט stellt er ihn vor Jefet; ein Citat bei letzterem könnte allein entscheiden.

Ueber die ihm beigelegten Schriften beschränke ich mich auf kurze Verweisungen.

1) ספר (אגרת) התוכחות, ein hebräisches polemisches Schreiben aus Jerusalem, jedenfalls zum Teil an einen Jakob b. Samuel gerichtet, aus einer Abschrift des Elia [b. Baruch] Jeruschalmi (H. B. XXI, 13) edirt von Pinsker, Lick., Anh. S. 25 ff; mss. in Leyden n. 72 (p. 293), bei Tischendorf (H.B. IV, 45), Geiger (H.B. XVII, 11, jetzt in der hies. Lehranstalt f. j. W.), s. אוצר נחמד IV, 23, wo aus dem מרגיז (Saadia) ein „Marquis" wird.

2) Entgegnung (תשובה) gegen Saadia, citirt in 1 (Catal. Lugd. p. 403, Pinsker S. 37).

3) ס' מצות mit Einleitung, arabisches Fragm. in Petersburg (Harkavy, H.B. XX, 108). Identisch ist vielleicht ס דינים bei Samuel Ma'arabi (Pinsker A. S. 144).

4) Commentar zum Pentateuch? Ein Fragment zum Deuteronom., arab. ms. Petersburg (Harkavy in Stade's Zeitschr. f. altt. W. 1881 S. 157), der ganze (?) benutzt in einer anonymen Compilation v. J. 1351, ms. Brit. Mus. 2498 (Poznanski, Revue des Ét. J. t. 33 p. 216, Margoliouth, List p. 23: Shaikh abu's-Sari, im Index p. 129 dafür Sahl b. Mazliach al-Imam, Catalogue of Hebr. Mss. I, 267/8).

5) לשון למודים soll nach Firkowitsch (bei Pinsker, Anh. 138, danach Fürst S. 91 u. Gottlober S. 206) Titel einer grammatischen Schrift sein; ich habe ihn (Hb. 964) als verdächtig bezeichnet.

Zu den Quellen über Sahl, welche ich in Catal. Lugd. p. 294 und Die hebr. Uebersetz. S. 964 A. 306 angegeben habe, kommen einige oben citirte, auch Munk, Notice sur Aboulw. p. 5.

19. Ein hebräisches **Festgebetbuch** mit polnischem Glossar. In meinem Exemplar des bibliographischen Werkes von Sabbatai Bass (Amsterdam, 1680) findet sich von der Hand des Dr. Jeremias Heinemann, dessen Exemplar ich erworben habe, eine Notiz, welche offenbar einem Druckwerke entnommen ist, wovon bis jetzt in den bibliographischen Werken keine Spur zu entdecken ist. Nach derselben ist in Berlin 1756 ein Festgebetbuch (*Machsor*) nach dem Ritus der Juden in Polen, Böhmen, Mähren, und Reussen erschienen, worin die schwierigen Wörter in polnischer Sprache

erklärt sind. Die polnischen Wörter sind höcht wahrscheinlich mit hebräischen Lettern wiedergegeben.

20. Ein gar schönes **Lied** von einer ohnlängst heimlich angestellten Brouchen oder Judenhochzeit, welche von dem Schoufet selbigen Ortes verkundschafftet . . . Schweinsberg an der Juden Garküche (1639). (Ungemein selten, Hayn, 403.)

21. Ein von **Jehuda** L. Neumark versprochenes Werk über die hebr. Accente, nach Vorr. zu שרש יהודה (Catal. Bodl. 1364): כי חברתי ספר ב״ע בעניני הטעמים וכל הנלוה אליהם גם פי׳ המקומות בפי׳ רש״י על כל התו׳ נ״ך ובגמ׳ ותוס׳ במקום שפירשו על דעת הדקדוק והיתה ראשית מחשבתי להדפיסם יחד הכל בכרך אחד ונטרפה לי השעה והזמן גרמא בניזקין שעת חירום שה׳ אינה והכל בכסף משנה הוצאות הדפוס והנייר ושכר הפועלים על חד תלת ממה שמקדם ואם ירחיב ה׳ גבולי וכו׳.

22. Von der Geschichten-Sammlung **מאורעות עולם**, herausgegeben von Abraham Moses, giebt es zwei Drucke, beide sehr selten und bisher noch nicht genügend beschrieben. Die hiesige k. Bibliothek hat das im Kauffmann'schen Cataloge 19 (n. 692) mit unrichtigem Datum angegebene Exemplar gekauft, welches Smyrna 1756 kl. 8° gedruckt uud hier näher beschrieben ist. מא׳ עו׳ והוא ספור הביאו לבית הדפוס . . . הקטן אברהם משה. פה איזמיר תחת . . . אוסמאן. שנת אני אברהם משה בדפוס המחוקק אורטה מארגוס. Auf der Rückseite des Titels steht die הקדמת המסדר, worin es heisst ואני חברתי הספר הזה. Ich verzeichne den Inhalt nach dem Buche selbst:

דף ב׳ ספור מלכים (ובשנת חמשת אלפים וש״ה פזורת ישראל).
— ד׳ ספור רבני קושט׳.
— ו׳ ע״ב תוכחה לבעל שבט מוסר.
— ז׳ ע״ב פזמון שאומרים קודם האדרא (כר יוחאי, לר״ש ין לביא).
— ח׳ פתח אליה ואמר רבון עלמין.
— ב (so) (ספור) שלמה מלכו (שנה רפ״ד).
— ו׳ ע״ב ספור ר׳ יוסף דילה ריינה.
— י״ב (ספור) מעשה הרוח.
— כ׳ ספור פטירת האר״י (שנת של״ב).

F. 22b nennt sich wieder Abr. אני הדפסתי ואני המסדר ואני המגיע (so)[1]) ואני המסזר[2]). — ועיי העוסק במלאכת הקדש הבחור ונבון (!) ברכיה הכהן

Diese Ausgabe hatte Ghirondi (265, 267, Benjacob S. 276 n. 57), giebt aber Constantinopel an (vgl. Ersch u. Gr. s. v. Ghirondi S. 335 A. 35); richtig Smyrna bei Zed. S. 32 u. Luzz.; auch Gaster besitzt diese und eine unvollständige spanische, in Constantinopel gedruckte (Margoliouth in Jew. Qu. VIII, 274 A. 3). Hingegen besass Grätz eine abweichende hebr. Ausg. unvollst. (VIII, 450, ed. 1875 S. 427).

---

[1]) Ein schöner Corrector, nach dieser Probe.
[2]) Dass dieser Ausdruck „Setzer" bezeichne, ist hier bezeugt.

Miscelle.

Zur Genealogie der Familie Günzburg. Ein Gutachten des bekannten Landesrabbiner in Schwaben Eljakim Getschlik Rothenburg, Sohn des schwäbischen Landesrabbiners Gedalja (vgl. über ihn Michael, אור החיים nr. 470 und Löwenstein in Blätter f. jüd. Gesch. u. Litt. I S. 26) bewahrt uns wertvolle Berichte über die Familie Günzburg. Das Gutachten ist 1620 wahrscheinlich in Thannhausen geschrieben, da sich Eljakim Rothenburg um diese Zeit dort aufhielt (vgl. Löwenstein ibid. S. 48) und nach Burgau gerichtet, wo Bunle die Tochter des Ascher Lämle Bonn wohnte. Samuel Sanvel Günzburg hatte, wie wir aus dem Gutachten ersehen, ausser dem bisher bekannten Wormser Vorsteher Eisik noch zwei andere Söhne Liwa und Simon. Liwa scheint in Frankfurt gewohnt zu haben, da sonst die Vorladung der Bunle vor das Frankfurter Rabbinat nicht erklärlich wäre. Ob auch die Heirat des Enkels Liwa zu einem Streit zwischen den Rabbinen Frankfurts und Schwabens führte, wie dieses bei seinem Grossvater Simon Günzburg der Fall gewesen, (vgl. darüber Horovitz, Frankfurter Rabbinen I, 24 ff) ist nicht bekannt. Nachstehendes Gutachten ist auf zwei Folioblätter geschrieben und gehört der Stadtbibliothek in Frankfurt a. M.

עמ״י עש״ו.

לבי לחוקקי ישראל. גדולי חקרי לב. יושבי על מדין הולכי על דרך סלולה. דרך הקודש יקרא לה. להעמיד ארץ במשפט על מכוניה ותילה. הנדיבים בעם יתברכו מח׳.

קול צווחה שמענו מעיר. ואבן תזעק מקיר. אודות המעשה רע שעשתה אשה אחת קשת רוח הומיה וסוררת. סוררת מדרכי אבותיה. ונעשית כגפן הטעונה שורק אמת ותצמיח ותהי לגפן סרחת אשר בגלל כן קראתי עליה ושם בת אש״ר סר״ח היא בת האלוף הישיש החכם השלם הר״ר אשר לעמלן בונא שי׳ שמה בונלה אבל לא נתקיים לה שמה כי לא בינר״ת לה נסרחת חכמתה כי תהפכו״ת בלבה כי באתה בקישור שידוכין להיות משודכת עם האלוף הפרנס הקצין הנחמד כמר ליווא גינצבורג שי׳ בן הפרנס הנדיב החכם השלם הר״ר זנוויל גינצבורג שי׳[1]) וכבר הוקם שטר תנאים ביניהם ברצון ועצת אביה ואחיה וכל משפחתה שי׳ וע״פ רוב הפצרת שהפצירה היא עצמה בכתב ובע״פ ע״י שלוחיה שהיו נאמנים לה להשיג ולהשתדל לה שידוך זה כאשר גם כתבה ודברה מחמת זה עם הגאון מהר״ר וייד ל[2]) שי׳ ר״י ואב״ד דק״ק ווירמס. וזה בתקופת שנה שנעשה השידוכין ומאז עד עתה לא גילתה דעתה בחרטה והאיש הנכבד כמר ליווא שי׳ בתומו הלך וסבר שהוא יושב לבטח אתה, ובהגיע תור וזמן הנשואין אשר הוא קרוב תהא מוכנת עמו לחופה כדת משה, אכן היא חרשה עליו רע והיתה כאשה המנאפת תחת אישה תקח את זרים, ותשים בסו״ד רגליה, ובביתה לא ישכנו רגליה, עברה בשר״ק אצ״ל פינ״ה בנש״ף נשיפ״ה וקריצה, קריצה ורמיזה ותשים דמ״י הברית והשלום למל״ח וגפרי״ת, עצ״ת גופ״ר ק״ל להפ״ר, ותפר את בריתה ובאחר נתנה עיניה ואמרה נתנה רא״ש ונשוב״ה מצראי״ה, נצרת לב גם רותה דודים נתעלסה באהבים ובאתה בקישור עם אחר כי אמרה אין האיש בבית, ליום הכסא לא אבא כאשר ראיתי בעדיות שהוגבו לפני הגאון אבד״ק דק״ק פרנקפורט יום א׳ ר״ח אייר עבר, ותוסיף חטא על פשעה, אכלה ומחתה פיה ואמרה לא פעלתי און חף אנכי, ושלח שליח דציבורי האלוף הר״ר שמואל[3]) מק״ק פרנקפורט לבן האלוף הנ״ל הנעלה כמר שמעון שי׳ שיבא עמה אל האב״ד או אל הדיינים אודות הקישור שנתקשרה עם אביו שי׳ ואמרה ליה לא בעינא

---

[1]) [Samuel] Sanvil [ben Simon] Günzburg aus Worms vgl. über ihn קבץ על יד III, S. 6 Maggid משפחת גינצבורג S. 11 Anm. u. S. 178 und Löwenstein, Blätter II, 26 n. 7.

[2]) vgl. Kaufmann, Jair Chajjim Bacharach S. 29.

[3]) vgl. Horovitz, Inschriften nr. 659.

ליה עבדי בישי בתר דעבדין מתמלכין, שמו שמים הנעשה נבלה כזאת בישראל בדורינו. והנה קובלנות וזעקת האלוף הנ"ל וכבוד משפחתו עלתה באזני ובאה בחדרי בטני, לבי ומעי המו בקרבי, כי פחד קראני ורעדה מלחוות דעתי בזה לדינא ואפן בתחילת מחשבתי בסעיפים מחזיונות ל"א ל"א כי רוח על פני חלף רוח חכמים אשר אמרו שאין להשיב דינ' לשואל אפילו בדרך משא ומתן אם לא שהוברר מב' צדדים ושמע טענות שניהם ואפילו בדרך א"כ לא יכתוב כדאיתא בתשובות בר ששת ז"ל כ"ש כי נער ובער אנכי ולא הגעתי להוראה וק"ו בנו של ק"ו שיש שם סביב וקרוב לה בית הוועד הגדול חבורתא קדישתא דק"ק פרנקפורט אשר בידם כלי חמדה ותושיה בסיעת תריסים מלומדה א"כ מה לי ולצרה וגמרתי שלא אשיב אפילו כדמסיק תעלא מבי כרבא. אך זאת הושבתי אל לבי הלא כתיב אין חכמה ואין עצה וגו'. וכבר אז"ל במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב ולאו דווקא חילול השם אלא אף הדומה בדומה, כ"ש שיש במעשה הזה כמה חלולים השם להמדקדק בדבר, ויובן מתוך דברנו להבא. וכבר ידוע מ"ש הרשב"א ז"ל בתשובה אם אתם מעמידים הכל על הדינים הקצובים בתורה שלא לעשות אלא כמה שנעשה תורה בחבלות וכיוצא בהם נמצא העולם חרב שהיינו צריכים עדים והתראה וכמ"ש לא חרבה ירושלים כו' וכ"ש בח"ל שאין דנין דיני קנסות ונמצאו קלי דעת פורצין גדרו של עולם ונמצא העולם שמם כו' עכ"ל לענייננו ואם בעניין חבלות חשש הרשב"א כך בנדון דידן עאכ"ו שהרי משום חששא שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר חזרו חכמים ממשנה ראשונה שאמרו ג' נשים יוצאת ונוטלת כתובה כו' כדתנן בסוף נדרים וכבר האריך הרא"ש ז"ל בתשובה על מה שפסקו הגאונים בטענת מאיס עלי שכופין לגרש. וכתב ז"ל ועוד כי בעונותינו בנות ישראל פרוצות בזמן הזה ואיכא למיחש שמא נתנה עיניה באחר כו'. וכן בתשובה אחרת כתב ז"ל והאידנא נראה העניין בהפוך בנות ישראל בדור הזה שהצניות הן אם תוכל אשה להפקיע את עצמה מתחת בעלה בטענות לא בעינא ליה לא הנחת בת לא"א היושבת תחת בעלה ויתנו עיניהן באחר וימרדו וכבר האריך ב"י בזה בטור א"ע סי' ע"ט ונהי דההיא בנשואה מדבריהם נלמד במשודכת שיש לנו לגדור פרצה זו פן תצא דבר ההלכ"ה על כל הנשים להבזות בעליהן המשודכים, והיום הזה תאמרנה וכדי בזיון וקצף ואפילו היה אב"ד באתרה היה מקום לכל צורבא מרבנן להציע ולערוך משפטה כמ"ש הגאון מהרש"ל בתשובותיו סי' כ"ד והוכיח כן ממאמר שמואל לרב יהודא שיננא רישא בקרירי ורישא דרישך בחמימי כו'. ואף דהתם אריב אלמנה קאי מ"מ יש לדמות הך דהכא להתם מצד שיש בזה כבוד שמים ותיקון העולם כמ"ש. כ"ש שאין לה להאי איתתא שום אב"ד ואותם השלימים אשר פגעה בכבודם המה תחת בית דיני ודאי עלי לחרוץ דינה ולחוות דעתי הקלושה כי גדול כבוד הבריות כו'. ועוד כל הקודם זוכה פן בערמומית שתיקותא תכנס עם השני לחופה ותפק זממה ומי יבא אחר אשר כבר עשהו ע"כ אמרתי אדון לפני רבותינו בקרקע בדרך שקלא וטריא ואשא עיני אל ההרים הגדולים ועל רבותינו שבאשכנז אשליך יהבי המה ישקלו דברי במאזני צדק בכף שכלם הצח והטהור וזה החילי לעשות ולחבר. בעזרת החונן לאדם דעת וסבר. ומעלה כנשר אבר.

תנן בפ' החובל בושת הכל לפי המבייש והמתבייש ופירש"י ז"ל אדם קל שבייש בשתו מרובה והמתבייש אדם חשוב שנתבייש בושתו מרובה ע"כ משמע מדבריו באדם קל שבייש למי שהוא בושתו מרובה מאליו היה המבייש בינוני או חשוב וכן אם המתבייש גדול אפי' המבייש ג"כ גדול בושתו מרובה ובפ' אילו נערות גבי אונס ומפתה תנן איזהו בושת הכל לפי המבייש והמתבייש ופירש"י ז"ל אדם בינוני בושתו קשה מאדם זולל ומאדם חשוב והמתבייש לפי חשיבתו בושתו ע"כ ויש לדקדק דדברי רש"י ז"ל נראים כסותרים ומל' הר"ן נראה כאילו גרס כן גם כדברי רש"י שבפ' החובל אבל גירס' ספרים דידן כולם שווים בגי' כנ"ל גם לא מצאתי לשום א' מהפוסקים והמחברים שכתבו גבי חבלה אדם בינוני כי אם אדם קל. וכן פסק הרמב"ם פ"ג דחובל וא"כ חובה עלינו ליישב דברי רש"י ז"ל גם על התנא עצמו יש לדקדק אחר שכבר תנא ליה גבי חבלה שיעור של בושת איך הוא למה חזר ותנא ליה גבי

אונס ומפתה ולפחות לא הוה ליה לאתני בל׳ שאלה איזהו בושת רק בושת הכל כו׳ כדתני כו׳ אכן המדקדק בשינוי לשון רש״י ששם בפרק החובל כתב אדם חשוב בושתו מרובה וכאן כתב לפי חשיבותם בושתו ולא כתב וחשוב שנתבייש בושתו מרובה נראה דרמז ישיב למה איכפל תנא ותני לה גם באונס ומפתה לפי דהתם בבושת חבלה והכמה אין כאן רק בושת המוכה והנחבל לבד לא בושת משפחה לכן כתב אדם חשוב שנתבייש בושתו מרובה כי תלוי באדם עצמו והוא גופא הטעם שכשהמבייש קל בושתו מרובה יותר מבינוני אבל באונס ומפתה דאיכא בושת כל המשפחה אין הדבר תלוי במה שהאדם חשוב בעצמו רק גם בחשיבות משפחתו לכן איצטריך תנא למיתני התם בל׳ שאלה איזהו בושת כלומר איזהו בושת נערה ומשיב שגם היא לפי המבייש והמתבייש ולכן הוצרך ז״ל לפרש והמתבייש לפי חשיבותו בושתו ולא הזכיר שם אדם כי הן יהיה חשוב בעצמו או חשוב מצד משפחתו לעולם בושתם מרובה וכ״כ בהדיא הרמב״ם ז״ל שאינו דומה המבייש נערה חשובה ומשפחתה חשובה ומיוחסת לבייש קטנה עגייה ובזויה ולפי זה רואין ב״ד מעלתו ומעלתה ושמין כמה היו נותנים אביה ומשפחתה ולא יארע להם דבר זה מאדם זה וכ״כ בטור א״ע ולכן מסתבר לרש״י ז״ל דלעניין בושת משפחה יש יותר בושת כשהמבייש אדם בינוני מכשהוא אדם קל זה נ״ל ביישוב דברי רש״י ז״ל ואף ששאר פוסקים לא חלקו בדבר מ״מ הוא כאמת מילתא דמסתבר העולה מדברינו לדינ׳ בגדול יותר בושת זווג וכדומה לו מבושת חבלה לפי שהוא נוגע בכל המשפחה גם למדנו שכל שהמבייש אדם חשוב אפי׳ יהיה המבייש בינוני או גם חשוב בושתו מרובה.

והנה אף שאמרו ז״ל ביישו בדברים פטור היינו דינא דשיעורא דבושת אבל ודאי יש לכל ב״ד וב״ד לגדור בדבר בכל מקום ובכל זמן כפי שיראו וכמ״ש הרמב״ם ז״ל ואעפ״י דריש דברי הרמב״ם המה במבייש ת״ח הא סיים וכתב אעפ״י שבייש שאר העם פטור עון גדול יש ואז״ל כל המלבין פני אדם כשר בישראל אין לו חלק לעה״ב ורב שרירא גאון ז״ל כתב סתם המבייש בדברים מגדין אותו עד שיפייס ולא חילק והר״ש ז״ל כתב דמסתברא דיותר בושה יש בדברים מבושת חבלה כלומר דאף שהתנא תנא ביישו בדברים פטור היינו מדין תורה דכולי חמשה דברים ילפינן להו מקראי ובבושת כתיב והחזיקה במבושיו דהיינו מעשה אבל לא בדברים ומה דלא איירו בהו רחמנא היינו משום שמסרה הדבר לחכמי ישראל שבכל דור ודור ולהחמיר צא מטעם שבעצם העניין יותר יש להחמיר בבושת דברים מבבושת הכאה כי יש בושה כמדקרות חרב ונוגעת בכל המשפחה מש״כ בושת חבלה כנ״ל דעת הרא״ש ז״ל וטעמו וכתב עוד בתשובה אמנם נהגו בכל מקומות ישראל לעשות תקנה וסייג לדבר כפי בעלי לשון ולקנוס המבייש הכל לפי הראוי וכן יעשו כל ב״ד בכל עניין לפי הראוי לפי המבייש והמתבייש ע״כ וא״כ בדברים בלא מעשה כ״ש בדברים שיש בהם מעשה כמו בנדון דידן והיא בושת כל המשפחה ודאי דחייבה האי איתתא נדוי עד דמפייס ואם באת לומר הא אינו חייב בושת כי אם במתכוין לבייש והאי איתתא מאן יימר שכוונה כאשר באמת הקדימה את עצמה בערמומית בשפתי חלקות ושקר שלה ואמרה להש״ץ הר״ש שי׳ הנ״ל מאחר שהפרנס כמר ליווא שי׳ אינו רוצה לקבוע דירתו שמה באתר דידה כי אם במדינה זו א״א לומר לה, לדבק טוב, הנה פשטה טלפיה, וכבר טומאתה בשוליה, ונודע בשערים ששקר בימינה שהרי כמעט משך זמן שנתיים עבור מיום שהותחל לדבר ביניהם בעניין השידוך עד שיגמור והיתה זאת אחת מהמניעות שלא רצה הפרנס שי׳ ליסע מארץ מולדתו ולהעתיק אהלו ממדינה זו, עד שנתרצתה היא לדור במדינה זו כאשר הוזכר בשטר קישור שלהם. ובן דודה האלוף הרר״י בורגא הלך עמו אל השררה ירה״ה שבק״ק בורגא ומסר העירנות שהיה לאביה הר״ר לעמלן שי׳ בק״ק בורגא לכמר ליווא שי׳ ונמחק זה מפנקס דמתא ונכתב כמר ליווא שי׳ במקומו, גם הותנה שהזוג ידורו בביתו של הרר״ל שי׳ שמה בורגא, וא״כ גלוי לעין כל שלא כוונה אלא לביישו ע״י שנתנה עיניה באחר, ואות על זה מה שבאתה בקישור עם האחר טרם נפטרה מקישורת הראשון. אכן אין אנו צריכין לזה כי האמת יעשה דרכו שאפילו לא נתכוין לבייש רק שיכוין לאותו מעשה או לאותו

דיבור ויש בושת בדבר נמי חייב כמבואר בפוסקים והוכיחו כן מההיא דפ׳ אילו מגלחין ההיא איתתא דלא אכנע מקמא צורבא מרבנן וחייבה ר״ן נזיפה אע״ג דאיפשר דלא אתכוונת׳ וכן בפרק נודר מן המבושל איתא דההיא איתתא דאמר לה ר״י ידעת ליה ואמרה ליה אין זוטר ורב כריסי כו׳ וא״ל לבזויי את קא מכוונתא תיהוי ההיא איתתא בשמתא ומיניה מביא המרדכי ראיה דשמתינן אע״ג דמצי למימר לא לבזויי נתכוונתי כיון דסוף סוף איכא בושת ומוכח מזה דאפילו שלא בפניו נמי וכי תימא התם משום כבודו דשמואל היה וכבוד ת״ח שאני כבר הוכחתי דרב שרירא ורוב הפוסקים לא חלקו וחייבו נידוי גם בסתם אדם ועוד שכבוד עשיר נמי גדול מרובה כמ״ש רש״י ז״ל בפרק החובל על ההיא דכולן רואין אותן כאילו הם בני חורין שירדו ומנכסיהם פירש״י אין שמין את העני לפי עניותו להקל ולא את העשיר לפי עשרו שהרי אין לדמי בשתו סוף כו׳ עד עני כיון שעני הוא בושתו קלה וק״ל כר״ש דעשיר שמין כאילו הוא בן חורין שירד מנכסין והשיעור מוזכר שם בדברי ר״ן ועני לפי פתיחתו והכי איתא שם ברא״ש א״כ ש״מ דגדול כבודו של עשיר מכבוד סתם אדם כ״ש הכא דאיכא כבוד תורה ועושר כי האי גברא כמר ליווא שי׳ הוא ג״כ למדן, ואף שאינו בכלל ת״ח מ״מ כבודו יותר גדול מאילו היה עם הארץ כ״ש דאיכא כבוד אביו האלוף שי׳ וכבוד אחיו הרב המובהק מוהר״ר אייזק שי׳[4]) וכבוד שאר משפחתו אשר חמה חיים עודנה שיש בהם כמה לומדים מופלגים וכבוד הקדושים אשר המה בארץ מבני משפחתו כמו אבי אמו מוהר״ר משה זצ״ל[5]) וכבוד דוד אביו מוהר״ר יעקב אולמא זצ״ל[6]) שהיו מופלגים בתורה ובחכמה. ואפילו המרדכי הזכיר בשידוכין שיש לקנוס החגיר על שבייש חבירו שלא ירגלו לחזור בהם עיין בפרק הרבי׳ כ״ש שודאי יודה בנדון דידן שחייבה נידוי עד שמפייסו שהרי גם הוא פסק כדברי רב שרירא ומנהג ב׳ ישיבות ונהי שבשטר קישור נזכר ונפרט סך מה לקנוס ויש מקום לבעל דין לחלוק ולומר כבר נתרצה כל אחד בסך ההוא עבור בושתו והוצאתו. שתי תשובות בדבר חדא דאנן סהדי דכל כה״ג לא עלה על דעת אחד מהם שיחזור אחד מהם במזיד ובפשע בלי אמתלא וטענה ומי פתי יסור הנה ומכ״ש כבוד האלוף כמר ליווא שי׳ שוודאי אילו היה מסיק אדעתיה מעשה כזה לא היה לוקח אלף זה׳ דאטי דזוזי דידה הוא צריך, ומה שנכתב לא נכתב כי אם לעניין אם יחזור א׳ מהם באיזה טענה ואמתלא שהרי כמה קולמסים נשתברו וכמה דיואות נשתפכו בטענה שהמירה אחות המשודכת או שנשתגעה המשודכת וכיוצא באמתלות גדולים אי מהני לפטור את החוזר כדאיתא בתשובות רא״ש ומהר״י קלון ז״ל שא׳ שהקנס שכותבין ושמתנין הבעלי דברים אינו אלא אם חוזר מחמת איזו טענה ואמתלא קלה אבל בחוזר בפשיעה ובמזיד בלי טעם רק בשרירות לב כ״ש בנתינת עיניה באחר או באחרת ודאי לית דין צריך בשש שאין הקנס המפורש ביניהם פוטר את החוזר כלל וכבר האריכו הרא״ש ומהרי״ק שבכל אומדנא דמוכחי כי האי לא אמרינן דברים שבלב אין דברים וכאילו הותנה בפירוש דמי. הב׳ הא תניא בפ׳ החובל ת״ר כל אילו שאמרו דמי בשתו אבל צערו שמצטער על בושתו אפילו הביא כל אילי נביות אינו נמחל לו עד שיבקש ממנו, שנ׳ השב את אשת האיש וגו׳ והביא הר״ש ז״ל ובא״ע סי׳ קע״ז כתב בשם רב צמח גאון כבר אחז״ל אין גובין קנס בבבל אבל כדי שלא יהא חוטא נשכר ושלא יהיו ישראל פרוצים בניזקין נהגו החכמים האחרונים לנדותו עד שיפייס בממון או עד שירבה עליו רעים ויפייסו בדברים ע״כ. ויען כי הדברים מסורים לחכמים שבכל דור ודור ובידם להכות ולענש שלא מן הדין כדי לעשות סייג וגדר בדבר כמפורש בכל הפוסקים וכמ״ש לעיל בשם הרשב״א ע״כ אני אומר שאף אילו היה האי גברא האלוף כמר ליווא שי׳ יושב ודומם ומקבל עליבתו, מ״מ מוטל על כל הירא וחרד אל דבר י״י לנקום נקמת י״י ולצאת חלוץ במשפט חרוץ נגד האשה הזאת, למען כל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עשות כאלה כי חי הכותב לא שמעתי מעשה כזה לרוע.

---

4) vgl. קבץ על יד ibid. Maggid ibid. S. 178 und Löwenstein, ibid. II, 34 nr. 20. 5) Moses Oberhausen vgl. Löwenstein, ibid. II, 27 nr. 7.
6) vgl. Maggid ibid. 279 und Löwenstein, ibid. II, 33 nr. 15.

וע״כ אני אומר בשמתא ובנידוי תהא הך איתתא בוגלן עד שתתחרט על המעשה הרע שעשתה ותעשה עכ״פ מחילה בג׳ קהילות ביום הכניסה בין אשרי ולמנצח ואחת מהקהילות תהיה עכ״פ בורגא אשר היא במדינתינו מקום משכן כבודו של הפרנס כמר ליווא שי׳ ומנוח׳ קצת בני משפחתו נ״ע כי קרא קאמר במקום אשר יפול העץ שם יהו. ובכל אחת תתן תודה תגיד ולא תכחש את אשר עברה על דעת חכמים ז״ל מדבריהם ופגעה הכבוד החיים והמתים כפי הנוסח אשר יורשם לה וזה יהיה לפיוס הנעלבים ולפרסומי מילתא שלא יעשה עוד כזאת. אכן מה שחייבה מרדות ושאר עונשים וקנסות על האפקרותא שעשתה נגד י״י ותורתו. להפר ברית ולעבור על הין צדק שיהא הין שלך צדק גם על שארית ישראל לא יעשו עולה ועשתה דבר שאין רוח חכמים נוח הימינו. דוודאי לא גרע זה מדברים שיש בהם משום מחוסרי אמנה על זה לא אדון כעת ואמסור הדבר לדייני ישראל אשר ידעו לדון לפי אומדנות מוכחות להפר עצת ערומים וכן על פירעון הקנס המפורש בשטר קישור או הוצאות ומילי דממונא גם על זה לא אדין כי במילי דממונא שמוע בין אחיכם כתיב אכן על עיקור המעשה פסקתי כדי לגדור מילתא ולתקן העתיד. ונ״ל עוד שלא יהיה בידה לפדות המחילות וראיה ממש הגאון מהרש״ל ז״ל בתשובות ז״ל אכן אומר אני שאין ראוי לפדות המלקות אלא בהוצאות שם רע הבאה מתוך מריבה ע״ד כי יחם לבבו אבל זה שעשה נבלה זו במועצות לבו הרע ובתחבולה להפק זממו כו׳ לא יהיה לו פדיון ע״כ. וא״כ לעניין מחילה וכל עוד שלא תעשה המחילה בק״ק בורגא יהיה הנה״ש כרוך על צוארה ולא יסדר שום רב או מורה קידושין בינה לבין זה האחר שנתנה עיניה בה או עם שום איניש אחר שלא תפק זממה. כל זה מצאתי בקט שכלי על פי מה שבינותי בספרים וק׳ מרבותי ז״ל ובזה אחתום תורה בלמודי ואומר אל השרידים האלופים רבותינו שבאשכנז שי׳ ושבארצות אחרות להביא מעשה חדודים כדודי לפידי שכלם הצח והזך להסכים עם דברי אלה וזולת הסכמתם יהיו דברי בטלים ומבוטלים. אכן בטוח אני ברום מעלתם יחזקו דברי אלה במסמרות נטועים וקבועים למען כבוד י״י ותורתו וכבוד הבריות החשובה לו בענותנותו ואם טעיתי יורוני ויאמרו לי ואקבל אותו. כי כשם שמקבלין שכר על הדרישה כך כך מקבלין על הפרישה. כשהיא לשם שמים גדושה. ומ״מ על כל פנים איר קורפירשטליכי גינודן אצעטרי יר״ה והמשפט קונצעסטרי יר״ה מיט דעם מינשטן אים קיין איין גריף צו טון אודר רידן גאט ואר זייא. דעז גלייכן אירי דורך לייכט אדונינו ערצהערציג ליפולטס יר״ה אויך מיינר הערשפט הי״א אונ׳ זו איני זעלכש צו ווידר ווער. זול עש אויף גיהובן זיין. אבר איך אין דער הופנונג אונ׳ מיינונג בין אן אירן הוכן הערליכקייט אצעטרי דש זיא דש טיילס אונזר צערמאניע אונזרן יורוס אלז ואר מעלטפסירין לוזן ווערי אונ׳ ואר ביליכן לוזן דש איני דוך גר ניקש אן צוגן אודר איין גריפליך איז. כה דברי הפעוט זעירא דחברי׳ אלְיקים בן כבוד א״מ החסיד הגאון מוהר״ר גדליא זצ״ל רוטנבורג חותם ח׳ אייר יש״ע לפ״ק.

B. Friedberg.

Nachtrag zur Concordanz S. 151 ff.

Durch die Freundlichkeit des Herrn Bibliothekars M. Schwab in Paris können wir die Lücken in folgender Weise ausfüllen:

Ancien Fonds.		Oratoire.		Sorbonne.		Supplément.	
184	661	11	sam. 2	22	58	7	122
355	1188	12	„ 4	103	607	60	1203
405	1151	36	fehlt	105	fehlt	70	842
436	1052	61	987	125	599	77	858
449	1059	81	fehlt	238	1240	125	302
505	fehlt	159	725	252	1163	152	881

Verantwortlich für die Redaction: Dr. A. Freimann in Frankfurt a. M.
Für die Expedition: J. Kauffmann, Verlag in Frankfurt a. M.
Druck von H. Itzkowski in Berlin.

